

İncəsənət və mədəniyyət problemləri

Beynəlxalq Elmi Jurnal N 1 (43)

Problems of Arts and Culture

International scientific journal

Проблемы искусства и культуры

Международный научный журнал

Bağ redaktor: ƏRTEGIN SALAMZADƏ, sənətşünaslıq doktoru, professor (Azərbaycan)
Bağ redaktorunun müavini: GÜLNARA ABDRASILOVA, memarlıq doktoru, professor (Qazaxıstan)
Məsul katib: PƏRZAD ABDİNOVA, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan)

Redaksiya heyətinin üzvləri:

ŞAMİL FƏTULLAYEV – AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)
ZEMFİRA SƏFƏROVA – AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)
RƏNNA MƏMMƏDOVA – AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)
RƏNNA ABDULLAYEVA – sənətşünaslıq doktoru (Azərbaycan)
SEVİL FƏRHADOVA – sənətşünaslıq doktoru (Azərbaycan)
VLADİMİR PETROV – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Rusiya)
KAMOLAAKİLOVA – sənətşünaslıq doktoru, professor (Özbəkistan)
MEYSER KAYA – fəlsəfə doktoru (Türkiyə)

Editor-in-chief: ERTEGIN SALAMZADE, Prof., Dr. (Azerbaijan)
Deputy editor: GÜLNARA ABDRASSILOVA, Prof., Dr. (Kazakhstan)
Executive secretary: PƏRZAD ABDİNOVA, Phd (Azerbaijan)

Members to editorial board:

SHAMIL FATULLAYEV – corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
ZEMFIRA SAFAROVA – corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
RANA MAMMADOVA – corresponding member of ANAS (Azerbaijan)
RANA ABDULLAYEVA – Prof., Dr. (Azerbaijan)
SEVIL FARHADOVA – Prof., Dr. (Azerbaijan)
VLADIMIR PETROV – Prof., Dr. (Russia)
KAMOLAAKILOVA – Prof., Dr. (Uzbekistan)
MEYSER KAYA – Ph.D. (Turkey)

Главный редактор: ЭРТЕГИН САЛАМЗАДЭВ, доктор искусствоведени, профессор (Азербайджан)
Зам. главного редактора: ГÜLNARA ABDРАSSИLOVA, доктор архитектуры, профессор (Казахстан)
Ответственный секретарь: ПƏRZAD ABDİNOVA, кандидат искусствоведени (Азербайджан)

Члены редакционной коллегии:

ШАМИЛЬ ФАТУЛЛАЕВ – член-корреспондент НАНА (Азербайджан)
ЗЕМФИРА САФАРОВА – член-корреспондент НАНА (Азербайджан)
РЕННА МАММДОВА – член-корреспондент НАНА (Азербайджан)
РЕННА АБДУЛЛАЕВА – доктор искусствоведени (Азербайджан)
СЕВИЛЬ ФАРХАДОВА – доктор искусствоведени (Азербайджан)
ВЛАДИМИР ПЕТРОВ – доктор философских наук, профессор (Россия)
КАМОЛА АКИЛОВА – доктор искусствоведени (Узбекистан)
МЕЙСЕР КАЯ – кандидат искусствоведени (Турция)

Jurnal Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
N 3756. 07.06.2013-cü il.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, AZ 1143.
H.Cavid prospekti, 31
Tel: +99412/539 3539
E-mail: mii_jnter@yahoo.com
www.mii.az

QAFQAZ ALBANIYASI DÖVLƏTİNİN MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT ABİDƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASININ PERSPEKTİVLƏRİ

Tarixdən məlumdur ki, dünyanın qədim güclü dövlətləri olmuşdur. Zaman keçdikcə həmin dövlətlərin biri digər qonşu dövlətlər tərəfindən işğal edilmiş və ya dağıdılmışdır (Roma ilə Pompeyin misalında). Romanın süqutu iki dövlətin şərq Rümeyli (Bizans) və qərb (Qotlar) dövlətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. XI əsrdən Anadoluya daxil olan Səlcuq türkləri və onların sonralar yaratdıqları ayrı-ayrı bəyliklərdən biri XIV əsrdə Bizans dövlətini süquta yetirərək, Osmanlı imperiyasını yaratdı. Lakin, Osmanlı dövləti onun tutduğu ərazidə mövcud olmuş, Qədim Het (Hetit), Roma, Yunan və Bizansların istər memarlıq abidələri, istərsə də torpaq altında qalmış və zaman-zaman arxeoloji qazıntılardan çıxan maddi mədəniyyət abidələrini nəyinki öz adlarına çıxmadılar hətta həmin abidələri keçmiş sahiblərinin adına yaradılmış muzeylərdə göz-bəbəkləri kimi qoruyub, həmin abidələri turistik mərkəzlərə çevirdilər.

Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinə nəzər saldıqda möhkəm dövlət strukturuna, maddi bazaya, fərqli dini fəlsəfi görüşlərə malik Aratta, Manna, Midiya, Atropatena, Şirvanşahlar, Aran-Albaniya kimi dövlətlərin mövcudluğu ilə fəxr etmək olar.

Məlum bir məsələdir ki, bu gün İran ərazisində yaşayan bir çox xalqlar o cümlədən farslar həmin əraziyə gəlmədilər. Farslar e.ə. I minilliyin IX əsridə "Parsua" deyilən bir əraziyə gələrək orda yerləşmişlər və e.ə. I minilliyin V əsridə Midiyanı tutaraq (Astiaq dövründə) özlərinin ilk Əhəməni dövlətini yaratmışlar. Onların dövlətçiliyinin tarixi çox az olmuş və VII əsrdə ərəblərin Mədəini zəbt etmələri ilə parfiyalılardan sonra III sülalə olan Sasanilər dövründə sona yetmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı İran ərazisində olan bütün arxeoloji materiallar əsassız olaraq yalnız İran incəsənəti adı ilə dünyada tanınmaqdadır. Hətta İranın axırncı şahı Rzaşah dövründə İran imperiyasının 2500 illiyində təntənəli surətdə qeyd edilmişdir.

Eyni hadisələr Azərbaycanın şimal hissəsində də baş vermiş və baş verməkdədir. Bu baxımdan Alban dövlətinin Azərbaycan dövləti kimi varlığı da bu gün mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də qədim Aran dövlətinin adı, Aquan, sonra Alban, hazırda isə Qafqaz Albaniyası adı ilə adlanır.

Dövrümüzdə Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar Azərbaycanda İslama qədərki dövlətlərdən biri olan Alban dövlətini sosial iqtisadi cəhətdən möhkəm bir bünövrəyə malik olduğunu göstərir.

Alban tarixçisi Musa Kalakaytuqlu və Mxitar Qoşun kitablarına istinad edərək, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri-tarixçilər, arxeoloqlar, sənətşünaslar tərəfindən sovet və müstəqillik dövründə yazılan kitablardan məlum olurki, Albaniya albanların ölkəsi olmuşdur. Albaniya Qafqazda xristianlığı qəbul edən ilk dövlətdir. Eramızın I əsrinə aid olan və Şəkinin Kiş kəndində yerləşən ilk xristian məbədi də Albaniyada tikilmişdir. Albaniyanın özünəməxsus qədim Qıpçaqlardan gələn dörd bərabər tərəfli xaçı olmuşdur. Bu ölkə İberiya, Armeniya və dəfələrlə Albaniyanı işğal etməyə çalışan Xəzər dövləti ilə qonşu olmuşdur.

Albaniyanın son hökmdarı Cavanşirin ölümündən sonra Ərəb xilafətinin Albaniyanı işğal etməsi və İslam dinin qəbulu, Albaniyada yaşayan və xristianlıqdan imtina etmək istəməyən əhəlinin müəyyən hissəsinin o zaman erməni qriqoryan kilsəsinə pənah gətirməsi ilə nəticələnmişdir.

Albaniyada İslamı qəbul etmiş əhəli sanki xristianlıqla bərabər öz əcdadlarından və dövlətlərindən də imtina etdilər. Hətta Albaniyanın adı sovet dövrü orta məktəb kitablarında belə yox idi.

Tədricən Aranın-Albaniyanın irsi və onun mədəniyyəti, tarixi gürcü, erməni və dağıstanlılar tərəfindən özəlləşdirilərək, ümumi "Qafqaz Albaniyası dövləti" adı ilə araşdırılmağa başlandı. Qafqaz Albaniyasının tarixi ərazisində olan kilsələr, arxeoloji qazıntıdan çıxan maddi-mədəniyyət abidələri, hətta folklor nümunələrində bu işdə daha fəal olan qonşumuz ermənilər tərəfindən sürətlə özəlləşdirildi. Məsələn bu faktlardan birini nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm.

2004-cü ildə mən Avstriyanın İnzbruc şəhərindəki universitetin kitabxanasında rast gəldiyim və yeddi dilə tərcümə olunmuş, Davdakın Alban çarı Cavanşirin ölümünə yazdığı "Elegiya" sında (Даврак Кертор Плач на смерть Великого князя Джебваншира) kitabı tərtib edib giriş sözü və erməni əlifbasının öyrədilməsini yerləşdirən Levon Mkrtiçyan 130-cu səhifəsində yazır ki, Cavanşir Ədəbiyyatda Qafqaz Albaniyası adlanan "Aluanq" (Aquank)ın knyazı olmuşdur. Qədim orta əsir dövləti olub şərqə Zaqafqaziyada yerləşir. V

əsrin 30-cu illərində Aluanın tərkibinə Ermənistanın şimal-şərq hissəsində daxil oldu. Aluanq özünün erməni və erməni olmayan əhalisi ilə (burada 20-dən artıq Aluanq tayfaları yaşayırdı) xristian dininə sitayiş edən yeganə erməni kilsəsinə ibadət edirdilər. Burada ermənilər və bir çox xalqlar yaşamışlar (1).

Hələ sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti ilə dərinlən maraqlanıb bir çox Azərbaycan rəssamları haqqında məqalələr yazıb, onları Rusiyada tanıdan rus sənətşünası Qriqoriy Anisimov (İzvestiya qəzetinin də müxbiri idi) azərbaycanlıların öz qədim irslərinə qarşı olan etinasızlığını dostu olan və bu gün Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının professoru kimi işləyən Tofiq Ağababayevlə görüşlərinin birində belə ifadə etmişdir. «Вы имеете древнюю культуру, у Вас древние истоки, Ваше искусство и архитектура, поражают своей красотой и оригинальностью. Но, к сожалению, вы азербайджанцы похожи на избалованных детей богатых родителей, которые не знают цены своим историческим памятникам, не оглядываясь, продолжают идти вперед, забывая их, а ваши соседи армяне их собирают, чистят и выдают за свои».

Əlbəttə bizim fəaliyyətsizliyimiz o yere gətirib çıxartmışdır ki, erməni alimləri “Böyük Ermənistan” ideyasını daha artıq dərinləşdirmək üçün onları, özlərini bu gün “tanrıçılıq” və “zərdüştlüyün” varisləri belə hesab etməkdən çəkinmədilər.

Halbuki, zərdüşçülük yalnız və yalnız Azərbaycan xalqının qədim dini fəlsəfi görüşüdür və zorastr adını Zərdüşte qədim Yunan alimləri vermişlər, mənası isə, ulduzsayan yəni, astronomiya alimi deməkdir. O ki qaldı Zərdüştün yaşına İngilis alimi Meri Boys qeyd edirik, “onun doğum tarixi, onun xalqı qədər qədimdir. O e.ə. 1500-1200-cü illərdə yaşamışdır” (3, səh. 26-27). Makovelski isə tamamilə düzgün olaraq qeyd edirik, İran tayfalarının “Zərdüştlük” adlandırdığı dini görüşlər atasəpərəstlikdir və onun əsl zərdüşçülükə əlaqəsi yoxdur (4, səh. 142).

Tanırlılığa gəlincə qeyd etməliyik ki, Mousey kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərindən bir daha görünür ki, tanrıya Albaniyada xristianlıqla bərabərliyə qədər edilirmiş. Məsələn kitabın 51-ci sahifəsində göstərilir ki, Alban çarı Vaçaqan “hər gün tanrıya xidmətindən ilham alaraq müqəddəslərin xatirəsi üçün ibadət edirdi. O, öz hakimiyyəti altında olan Arsakin əhalisinə əmr edirdi ki, bütlərə ibadətdən, onlara qurban vermədən və bütperəst mərasimlərindən əl çəksinlər (2, səh. 51).

Bizim erməni qonşularımız bu gündə durmadan gecə gündüz çalışaraq Yerevan dövlət universitetində yaratdıqları “İranistika” kafedrasında “Böyük

Midiyanın” genetik etnik tərkibi və Talışların qədim və bugünkü irsini bir neçə konfransda tədqiq edərək, bununla da yenə “Azərbaycan-Talış konfliktini” yaratmaq üçün yeni “elmi” dəlillər axtarırlar.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Memarlıq və İncəsənət institutunda artıq iki ilə yaxındır ki, “Qafqaz Albaniyasının memarlığı və incəsənəti” şöbəsi fəaliyyət göstərir. Şöbədə Alban dövrünün musiqisi, memarlığı, dekorativ-tətbiqi sənəti arxeologiyası ilə məşğul olan artıq özlərini bu sahədə təsdiq etmiş beş mütəxəssis işləyir. Halbuki işin xeyrinə olaraq Albaniya ilə məşğul olan dilçi poliqlot kimi bir neçə mütəxəssisin o cümlədən erməni, udi, qədim alban və ingilis dillərini bilən mütəxəssislərin olması vacib şərtlərdəndir.

Azərbaycanda “Albanşünaslıq”ın rolu və tutduğu mövqeyi haqqında mübahisələr getdiyi zaman Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində çox böyük vaxt itirilib. Abidələrin çoxu məhv olub, oğurlanıb, bəziləri işğal olunmuş ərazilərdə qalıb. Hal hazırda aparılan tədqiqatlar son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da tam məntiqidir. Həqiqətən, Qafqaz Albaniyasının rolu və mövqeyi, alban mədəniyyətini dünya tarixində yerinin müəyyən edilməsi məhz həmin tədqiqatların nəticəsindən asılıdır. Albanşünaslıq sahəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi haqqında söz söyləmək hələ çətinidir. Bunun da bir sıra səbəbləri, o cümlədən maddi baza vəkadr (gənc mütəxəssislər yox dərəcəsidədir) problemləri var.

Albanşünaslıqda bir sıra həll olunmamış problemlər hələ də qalmaqdadır. Həmin problemlər hətta yerli mütəxəssislər arasında mübahisələrə səbəb olur. Belə olduğu halda, bütün elmi cəmiyyətlərin fəaliyyətini, bütün tədqiqatları, koordinasiya etmək, Qafqaz Albaniyası abidələrinin öyrənilməsini vahid məcradan istiqamətləndirmək üçün çalışmaq lazımdır.

İlk növbədə, Qafqaz Albaniyasının bu günə qədər şərti olan coğrafi həddlərini, sərhədlərini dəqiq müəyyənləşməlidir. Məlumdur ki, Dağıstan, Abxaziya, Qafqazın başqa regionlarının Qafqaz Albaniyası mədəniyyət ilə yaxınlığı, birliyi aşkar nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də Albaniya mədəniyyətinin əsl sahiblərinin və bu mədəniyyətin formalaşmasında digər Qafqaz xalqlarının rolunun müəyyənləşdirilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşirik. Rus qafqazşünası Vladimir Daqoyev haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “Hal hazırda Qafqaz xalqlarının keçmiş daim biri-biri ilə müharibə aparan milli tarixlər mozaikasına çevirilib”.

Qədim Alban dövlətinin vaxtı ilə regionda oynadığı rolunun və yerinin düzgün müəyyən edilməsinə ona görə nail olmuruz ki, tədqiqatlar dağınıq şəkildə aparılır. Bizdə Qafqaz Albaniyasına aid tədqiqatların vahid elmi mər-

kəz hələ də yoxdur. Həmin mərkəz koordinator rolunu oynamalı, və həmin məlumatları bu sahəyə maraq göstərən hər bir şəxs üçün, yaxın, əlçatan etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar arxeoloji qazıntılara dövlət tərəfindən böyük diqqət yetirilir. Şəmkirdə, Salyanda, Ağsuda, Qəbələdə və Azərbaycanın başqa qədim şəhərlərində arxeoloji qazıntılar aparılır.

Aparılan tədqiqatlar haqqında AMEA Tarix institutunun İnternet saytlarından məlumat almaq mümkündür. Lakin materialların əksəriyyəti azərbaycan dilində təqdim olunduğuna görə, onlar dünya elmi ictimaiyyəti üçün əlçatmaz olaraq qalır.

Tədqiqatların nəticələri bir çox hallarda konfrans materialları topluslarında səpələnmiş şəkildə mövcuddur. Bəzi materiallar az tirajla (100-200 nüsxə) çap olunur, və nəticədə ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutların hüduqlarından kənara çıxmır. Elmi məlumat axtarışları çox vaxt tələb edir, bu amil də həmin axtarışları qeyri-real edir. Bir daha qeyd edilməlidir ki, məqalələr Azərbaycan dilində nəşr olunur, ingilis, və bəzən rus dilində verilən xülasələrdən isə cüzi məlumat əldə etmək mümkündür. Bu səbəbdən tədqiqat materiallarını hətta MDB məkanında həmkarlara çatdırmaqda çətinliklər yaranır.

Azərbaycanda albanşünaslar arasında əlaqələr əsasən şəxsi əlaqələr səviyyəsində mövcuddur.

Qafqaz Albaniyası haqqında dəqiq elmi məlumatların yayılmasının, təbliğ edilməsinin qeyri-kafi səviyyədə olması problemi də mövcuddur. Qafqaz Albaniyası haqqında məlumat kütləvi şəkildə nəşr olunmalıdır.

Ənənəvi nəşrlərin təbliğinin azalması fonunda yeni informasiya texnologiyaları, xüsusən də İnternet şəbəkəsi son dərəcə mühüm rol oynayır.

Vahid albanşünaslıq elmi mərkəzi bütün göstərilən problemlərin həllinə ciddi kömək göstərə bilər. Həmin mərkəzin əsas məqsədi dünya elmi ictimaiyyətinə, aparılan tədqiqatlar haqqında geniş məlumat verməkdən ibarətdir. Həmin məlumat bir neçə xarici dil də-İngilis, rus, alman və b. dillərdə təqdim olunmalıdır.

Albaniyaya aid yeni layihələrin işlənməsində müxtəlif sahələrdə (arxeoloq, memar, etnoqraf, dilçi, sosioloq, filosof, demoqraf, psixoloq, kartoqraf və b) alimlərin birgə fəaliyyəti daha səmərəli nəticə verə bilər. Bunun üçün aşağıda göstərilən məsələlərin həlli məqsədə uyğun olardı.

- Çoxsaylı elm sahələrinin araşdırılması ilə məşğul olan onlarla elmi tədqiqat institutlarını özündə birləşdirən Milli Elmlər Akademiyasında "Albanşünaslıq" mərkəzinin açılması.
- Albanşünaslıq elmi cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında yaranmalıdır. Həmin elmi cəmiyyət Qafqaz Albaniyasının tarixi və

- maddi mədəniyyətinin tədqiqatları ilə məşğul olan mütəxəssislərin ictimai, qeyri-kommersiya xarakterli, könüllü və müstəqil birliyi olmalıdır.
- Albanşünaslıq elmi mərkəzi illik elmi konfransların təşkil olunması, kvartal hesabatların və elmi jurnalların çap olunması üçün məsuliyyət daşmalıdır.
 - Elmi cəmiyyətin əsas vəzifələri Qafqaz Albaniyasının tarixi və maddi mədəniyyətinin problemlərinin işlənməsindən, və bu sahədə elmi fəaliyyət göstərən şəxslərə, mütəxəssislərə dəstək olmaqdan ibarətdir.
 - Elmi cəmiyyətin qarşısında duran əsas məqsədlər.
 - Göstərilən sahədə təcrübə mübadiləsi, və aktual nəzəri və praktiki problemlərin həlli məqsədi ilə qafqazşünas alimlərin birləşməsi.
 - Qafqaz Albaniyasının kompleks şəkildə elmi tədqiq olunmasına dəstək.
 - Qafqaz Albaniyasının maddi və tarixi irsi sahəsində əhalinin maarifləndirilməsi.
 - Müasir albanşünaslığın nailiyyətlərinin beynəlxalq səviyyədə güclü təbliğat formasında yayılması.
 - Konfransların, qurultayların, seminarların keçirilməsi
 - Elmi və tədris müəssisələrinin lazımı ədəbiyyatla təmin olunmasına dəstək və həmin ədəbiyyatın hazırlanması və nəşr olunması
 - Yeni elmi mərkəzlərin yaradılmasına yardım.
 - Beynəlxalq əlaqələrin inkişaf edilməsi
 - Qafqazın tədqiq olunması sahəsində mütəxəssislərin qarşılıqlı əlaqələri və birgə fəaliyyəti.
- Haqlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, belə elmi mərkəzin yaranması cəhdi artıq bir dəfə olmuşdur. "Qafqaz Albaniyasının tədqiqat mərkəzi" (QATM) 24 iyun, 2000 ildə Ədliyyə nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdi. Qeyri-dövlət təşkilatı olan bu qurum (QATM) Azərbaycan alimlər qrupu tərəfindən təsis edilmişdi. (prof. F.Məmmədova, Azərbaycan Mühəndis-İnşaat İnstitutunun rektoru, memarlıq doktoru Gülçöhrə Məmmədova, Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Hüquq institutunun direktoru Əli Abbasov, Qafqaz İnkişaf bankının prezidenti Eldar İsmayılov). Həmin təşkilat Qafqaz Albaniyasının tarixinin, mədəniyyətinin, memarlığının öyrənilməsi, Alban tarixi abidələrinin bərpa edilməsi və ümumilikdə albanşünaslıq problemlərinin daha dərin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi məqsədi ilə yarandığı halda, qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirməmişdi.
1. Hər il Elmi metodiki seminarların və konfransların keçirilməsi və onların materiallarının üç dildə çapı (Azərbaycan, rus və ingilis).

2. Şöbənin əməkdaşlarının arxeoloji qazıntılarda iştirakı və çöl materiallarının toplanması üçün yay ekspedisiyaların təşkili
3. Azərbaycan ərazisində yerləşən Qafqaz Albaniyasının mədəni irsinin saxlanması, qorunması, pasportlaşdırılması, monitor vəziyyətinin öyrənilməsi, şəhərsalma reqlamentinin və təmir restavrasiya işlərinin təşkilində torpağın tərkibinin öyrənilməsi üzrə uzunmüddətli respublika dövlət planının hazırlanması, yenidən təcili olaraq siyahıya düşməmiş mədəniyyət abidələrinin inventarlaşdırılıb reyestərə salınması (kompyuter formasında).
4. Qafqaz Albaniyasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdəki abidələrinin vəziyyətinin öyrənilməsi konservasiya və pasportlaşdırılması (müasir sputnik texnologiyası vasitəsi ilə).
5. Təcili olaraq multimediya texnologiyası vasitəsi ilə internet saytlarında Alban mövzusu üzrə məqalələrin verilməsi.
6. Qafqaz Albaniyasının irsinin öyrənmə problemlərini əks etdirən beynəlxalq simpozium, konfransların təşkili.
7. AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda "Qafqaz Albaniyasında memarlıq və incəsənətin problemləri" adlı xüsusi elmi jurnalın buraxılması.
8. Məlum olduğu üzrə XIX əsrin ortalarında Fransız tədqiqatçılarından olan Jak və Henri Morqan qardaşları Azərbaycanın cənub-qərbi regionlarında arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Həmin qazıntılardan çıxan abidələr Fransaya - Senjermendəki Milli Arxeologiya muzeyinə göndərilmişdir. Həmin əşyaların geri qaytarma yolları.
9. Azərbaycandan vaxtı ilə Almaniyağa aparılan və hazırda onun muzeylərində saxlanılan Alban dövrünə aid maddi mədəniyyət abidələri. Həmin əşyaların geri qaytarma yolları.

ƏDƏBİYYAT

1. Давтак Кертог. "Плач на смерть Великого князя Джеваншира". Древнеармянский оригинал (грабар) и переводы на современный армянский, русский, английский, французский, немецкий, испанский, польский языки. 2004.
2. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı. Elm, 1993.
3. Мэри Бойс. Веравания и обычаи. «Наука». М., 1988.
4. А.О. Маковельский. Авеста. Баку. 1960.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Azərbaycan, memarlıq, incəsənət, zərdüşçülük.

Kybra Aliyeva (Azerbaijan)

**Перспективы исследования памятников архитектуры
и искусства государства Кавказская Албания**

В статье рассматриваются вопросы исследования памятников материальной культуры Кавказской Албании - христианского государства на территории Азербайджана. Рассмотрены наиболее актуальные направления исследований в деле сохранения наследия Кавказской Албании в современный период.

Ключевые слова: Кавказская Албания, Азербайджан, архитектура, искусство, зороастризм.

Kubra Aliyeva (Azerbaijan)

**Perspective of the investigation of monuments of
architecture and art of Caucasian Albania**

In the article there are considered the problems of investigation of monuments of material culture of Caucasian Albania – Christian state on the territory of Azerbaijan. The most urgent directions of investigations of Caucasian Albania in the modern period have also been considered.

Keywords: Caucasian Albania, Azerbaijan, architecture, art, zoroastrizm.

ОСНОВА И ПЕРСПЕКТИВА ВОЗРОЖДЕНИЯ АЛБАНСКОЙ ЦЕРКВИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА ОСНОВЕ АЛБАНО-УДИНСКОЙ ХРИСТИАНСКОЙ ОБЩИНЫ

На фоне мировых событий наглядно можно увидеть, как в стремлении сохранить лицо и свою культуру, одни государства рушились и исчезали с лица земли, несмотря на свою военную силу и политическое могущество, в то время как другие, сравнительно малые, боролись за свою независимость, историческое прошлое, целостность, и выстаивали вопреки тяжким испытаниям, выпавшим на их долю.

Развитие и формирование азербайджанского этноса представляет собой длительный процесс, происходивший на основе контактов культуры Востока и Запада, слияния различных племен и народностей. Наряду с титульным этносом здесь живут более 20 коренных национальных меньшинств. Все они сегодня составляют единый многонациональный народ Азербайджана. Среди коренных меньшинств есть и удины (самоназвание - уди), происхождение и история которых вот уже почти 200 лет привлекают внимание ученого мира. Удины - аборигенный народ в Азербайджане и один из древнейших коренных этносов Кавказа, в союзе с другими 26 албанскими племенами создали Албанское государство (IV в. до н. э. - VII в. н. э.), и принадлежат к числу предков современного азербайджанского народа. История Албанского государства ныне хорошо известна. Оно было одним из самых долговечных, просуществовав более 1000 лет. Государственным языком Албанского государства, как считают многие специалисты, был древнеутийский. Научный мир впервые проявил к ним интерес в начале XIX века. С тех пор появилось более 300 работ по антропологии и языку, религии, истории языка, этнографии и истории, происхождению и культуре, традиции и обычаям удин. Накопленные данные однозначно свидетельствуют, что удины являются древнейшими жителями Кавказа и известны только в историко-культурном пространстве Азербайджана [1, 3-15; 2, 215; 3, 3-15; 4, 23; 5, 18-34; 6, 22; 8, 112-113; 9, 27; 10, 215; 11, 3-12].

История. Первые достоверные сведения о предках племени утиях появились 2500 лет тому назад в упоминании “отца истории” Геродота, описывая Марафонское сражение. Удины фиксированы в древних источниках как участники битвы Александра Македонского с персами при Гавгамелах (331 г. до н.э.) в составе войска сатрапа Мидии. Они упомянуты в “Географии” Страбона, при описании Каспийского моря и Кавказской Албании. Этноним же “удины” впервые появляется в “Естественной истории” римского автора I века н. э. Плиния Старшего. В “Географии” эллинского писателя II века н. э. Птолемея сообщается, что у Каспийского моря живут различные племена, в том числе ути (“уди”). Наиболее подобные свидетельства об удилах содержатся в “Истории албан” местного автора Мусеса (Моисея) Утийского (Каланкатуйского), жившего в VII веке и принадлежавшего, по его собственным словам, к албанскому племени. Повествование ее начинается так: «Я, удин из села Каланкатуй (Кала - “Большой”, Катуй - “поселение”), и там же сообщает о мифическом родоначальнике албанских племен - Аране: из коего, что произошли племена Утийские, Гардманские, Цавдейские и Гаргарские княжеств”[4, 24; 7,3].

Вплоть до начала XX века удины проживали компактной массой в селах Нидж, Тосик, Варташен (Огуз), Мирзабейли, Варданлы (Керимли), Султан-Нуза, Джорлу, Якублу, Енгиджа, Мальх, Еникенд и Кирзан [2, 218; 15, 37; 16, 43]. Наиболее ранние сведения о численности удин относятся к последней четверти XIX века: в 1880 г. в Российской империи их было 10 тысяч, а в конце столетия - 8 тысяч, в том числе в Нидже - 5 тыс., Варташене - 3 тыс. В 1910 году было зафиксировано уже 14 900 удин [16, 43], а по общей переписи населения 1989 году удин в мире насчитывалось 8562, из которых в Азербайджане - 6125 человек. В настоящее время общая численность удин - более 10 000 человек, из них основная часть удин около 4,0 тыс. человек проживают в Азербайджане - компактно в п. Нидж и рассеянно в Огузе и Баку. Поселок Нидж (места компактного проживания удин) один из самых крупных населенных пунктов Габалинского района, расположенное к юго-западу от районного центра, является уникальным местом, где компактно проживают удины сохранивший свой этнокультурный пласт, расположенное на площади более 100 кв. км. в равнинной местности окруженными ореховыми (фундук, грецкий орех) и каштановыми деревьями простирающиеся на огромной

площади у подножья южного склона Большого Кавказа с возделанными землями, застроенными добротными домами, с большими приусадебными участками, засаженными плодово-фруктовыми деревьями.

Небольшая группа удин компактно проживают в Кварельском районе Грузии. Остальная часть удин проживают рассеянно в крупных городах России (Москва, Санкт-Петербург, Волгоград, Астрахань, Екатеринбург, Иваново и др.) и в населенных пунктах Краснодарского края, Ростовской, Волгоградской, Калужской, Тверской и др. обл.), и относительно компактно в гг. Шахты и Таганрога Ростовской области. Небольшая диаспора удин (около 700-800 человек) проживают в Казахстане – Актау и на Украине - Горловка. Удины также рассеяно проживают в Республике Беларусь, в Латвии и на юге Франции [12,5]. Этнические общины Азербайджана имеют собственные религиозные и общественные организации, получающие государственную поддержку и занимающиеся духовными и культурно-просветительскими проблемами своих этносов. В связи с государственной поддержки малых народов, активизировалось Удинское культурно-просветительское общество “Орайин” (“Родник”). Огромное духовное значение для удин является регистрация в Государственном Комитете по религиозным образованиям 10 апреля 2003 г. Албано-удинской христианской общины. 19 мая 2006 года состоялась церемония открытия и освящения реставрированной удинской церкви Св. Елисея “Чотари” в Нидже, где было объявлено что 19 мая в дальнейшем будет праздноваться как день возрождения Албанской церкви в Азербайджане. Сохранение языка, духовной и материальной культуры удин, как невосполнимой частицы истории Азербайджана - основная задача Удинского национального культурно-просветительского общества и Албано-удинской христианской общины. Они пропагандирует историю и духовную культуру удин, готовят к изданию литературу и учебные пособия по удинскому языку, готовят к печати сборники удинского фольклора и рассказы удинских авторов, а также поддерживают связи с удинами, проживающими за пределами своей исторической Родины [5, 6-26; 6, 8-26; 9, 28; 10, 26; 11, 3-12; 12, 3-8].

Язык. Современный удинский язык является фактически одним из бесписьменных языков, входящих в нахско-дагестанской группу иберийско-кавказской семьи и имеет два диалекта: ниджский и огуз-октомберийский (диалект удин проживающих в Огузском районе и с. Октем-

бери переселившись сюда из Варташена в 1922 году), и по этому в их речи нет существенных особенностей, отличающих ее от диалекта удин Огузского района. Ниджский имеет свои подговоры, делящиеся на три подгруппы - нижние, промежуточные и верхние. По-видимому, эти подговоры исторически являлись отдельными говорами (а возможно, когда-то и диалектами) удинского языка. После вынужденного (1828-1836 гг.) переселения удин из разных мест (Карабаха, Тауза и соседних сел) в село Нидж, эти говоры постепенно слились в ниджский диалект.

Диалекты удинского языка в последние столетия развивались самостоятельно, поэтому в них изобилуют заимствованные слова, а также наблюдается определенный комплекс фонетических, морфологических и лексических особенностей, берущих свои корни из глубин веков, противопоставляющих эти диалекты друг другу. Все удины говорят на родном языке, а также свободно владеют азербайджанским и русским языками. Удинский язык - потомок языка одного из племен Албании. От других кавказских языков удинский язык отличается отсутствием грамматических классов, при наличии именных и глагольных основ. Относясь к периферийным языкам этой группы, он сохранил ряд весьма важных для реконструкции древнего тюркского языка - основы архаизмов. С генетической точки зрения оно обосновывается особой позицией удинского языка в составе нахско-дагестанской группы. В удинском языке развито именное словообразование. Наконец, уникальность удинского языка заключается и в том, что он является прямым наследником агванского - древнеписьменного языка первого тысячелетия нашей эры [1, 3-19; 3, 14-19; 11, 3-8; 12, 22-25].

С принятием христианства в Албании было создано албанское (агванское) письмо, употреблявшееся в V-IX вв. местной христианской церковью. Алфавит содержал 52 графемы. Историческая традиция свидетельствует о существовании в прошлом ряда крупных памятников агванской литературы, уничтоженных в средние века, известные эпиграфические памятники албанского письма пока очень скудны. В удинском языке отложились некоторые заимствования из персидского, арабского, греческого, сирийского и русского языков; однако доминирующее влияние на удинскую лексику оказал тюркско-азербайджанский язык. В XIX в. удины получили возможность приобщиться к письменной культуре нового времени. В 1854 г. открылась первая удинская школа, затем

- сельское училище с преподаванием на русском языке [2, 250-251; 5, 7-19]. В 1931-1933 гг. обучение удин велось на родном языке, с 1937 г. в Азербайджане - на тюркско-азербайджанском, а затем на русском, в Грузии - на грузинском. В настоящее время для удинского языка, насчитывающего 52 звука, используется алфавит на латинской основе с добавлением дополнительных знаков и ведется преподавание родного языка в начальных классах средних школ поселка Нидж - места компактного проживания удин [11, 7].

Религия. Удинская церковь как составная и неотъемлемая часть Албанской церкви - одна из древнейших Церквей не только Кавказа, но и всего христианского мира. Семена христианства впервые посеяны на древней азербайджанской земле еще в I веке одним из 12-ти учеников Господа Иисуса Христа - святым апостолом Варфоломеем, принявшим мученическую кончину у подножья Девичьей Башни. Его дело продолжил ученик святого апостола Фаддея святой равноапостольный Елисей, первый епископ Албанский и поэтому духовной главой является апостол от двенадцати Варфоломей [10, 215]. Распространение христианства на территории Албании, традиция связывает с событиями середины I в. н. э., из "Истории страны Алуанк" Моисея Каланкатуйского явствует, что Албанская Церковь изначально была апостольской: ученик апостола Фаддея - Елисей из Иерусалима направился в Персию, а оттуда - в Албанию. Проповедь Благой Вести он начал в Чоле (Дербенте). Затем Моисей сообщает, что Елисей прибыл в область Ути (правобережье Куры), затем - в Киш, где основал церковь и принес чистую, бескровную жертву. Тем самым Киш относится к числу первопрестольных городов, источником просвещения [10, 219; 12, 14-15].

В 313 году, практически синхронно с Римской империей, албанский народ во главе со своим царем Урнайром принимает Крещение, и с этой датой христианство становится государственной религией Албании. В период становления христианства как государственной религии в Албании начинается строительство храмов, часовен, монастырей, многие из которых сохранились до наших дней. Проповедником христианства в Албании было не только духовенство, но и цари с князьями. Наиболее выдающимися личностями в этом смысле были цари из династии Аршакидов: Урнайр Благословный, Ваче I, и Вачаган III. Исследования показали, что большую роль в христианизации албанского населения сы-

грала реформа албанского письма, которая была произведена албанским царем Есвагеном. Эта реформа сыграла большую роль не только в утверждении христианства, но и в создании духовных школ и подготовке священников, способных не только к богослужбной и миссионерской деятельностью, но и к переводам Библии, что способствовало формированию духовной и светской литературы на языке Албании, особенно в V-VIII веках. С IV столетия в сферу своего духовного попечения Албанская Церковь включала не только автохтонные племена, но и пришлые.

К середине IV в. Албанская Церковь становится автокефальной, а с конца IV в. Клир (глава) Албанской церкви самостоятельно избирает своего предстоятеля. Ее статус был узаконен после IV Вселенского (Халкидонского) собора 451 году. Она приняла постановления трех предыдущих Соборов, осудила арианство и несторианство. Ко времени Агуэнского собора (488 г.), созванного албанским царем Вачаганом III Благочестивым, местная церковь имела уже своего архиепископа (резиденция г. Кабала IV в. - г. Барда с V в.) и 8 епархий. Глава Албанской церкви стал рукополагаться на месте (учреждение католикосата), и созывала свои Поместные соборы, на которых определялось отношение к тем или иным догматическим, каноническим и дисциплинарным вопросам. С появлением ислама процесс углубления христианизации был приостановлен с арабским экспансией, что привело к длительной и упорной теологической противостоянии христианства и ислама. Неудачная попытка перейти в халкидонитство была предпринята при албанском католикосе Бакуре (688-704 гг.), после низложения которого Албанская церковь ослабилась автокефалию, и халиф Абу-аль-Малик (правл. 685-705) подчинил частично Албанскую церковь Армянской, в основном благодаря тому, что армянский католикос доложил халифу о том, что "теперешний католикос Албании, сидящий на троне в Партаве, вошел в соглашение с императором Римским, упоминает его в своих молитвах и принуждает страну соединиться с ним в вере и принять его покровительство" [7,17; 10, 13-14]. Частичное подчинение армянскому католикосу положило начало ослаблению Албанской церкви.

Самостоятельно Албанский католикосат (в статусе митрополии с резиденцией в Гандзасаре) просуществовал до 1836 г., затем был упразднен рескриптом императора Николая I на основании утвержденной 11 марта того года «Положении об Армяно-Грегорианской церкви» пред-

ставленном Святейшим Синодом Русской православной церкви, что положило конец даже номинальному существованию Албанской церкви, а соответствующую и действующую митрополию в Карабахе (Татев) переподчинили непосредственно Эчмиадзинскому католикосату [14, 1-18]. Армянская церковь прибрала к рукам все албанские церкви, канцелярию, а также подворье в Иерусалиме, которое было частью албанской церкви как апостольской и автокефальной. Сегодня возникла ситуация, когда восстановленная в Азербайджанской Республике Албанская церковь имеет возможность потребовать возвращения подворья в Иерусалиме и стать полноправным правопреемником этого наследия [4, 22-25; 8, 112-119; 9, 27-28; 10, 215-217].

На сохранившихся листах албанского палимпсеста обнаруженным в монастыре Св. Екатерины на Синайской горе (Египет) расшифрованы чтения на основе удинского языка из Евангелия (главы от Матвея, Луки и Иоанна), соборных посланий святых апостолов Петра, Якова и Иоанна, послание к Тимофею, послания к Титу и к евреям. Дешифровка палимпсеста стала возможной только после привлечения к работе удинского языка, кстати, выпущенная 2009 году Бельгийским издательством "Brepols". Сам факт обнаружения албанского палимпсеста подтверждает существование переводов на албанский язык, а Евангелия и Лекционарий может иметь только тот народ, который обладает полным текстом Библии на родном языке. После принятия христианства удины, как и другие албанские племена, не забыли свои прежние обычаи, ритуалы, традиции и сочетали их с новой религией. Например, сохранился обычай держать в домашнем очаге негасимый огонь, что говорит о пережитках зороастризма. Удины поклонялись Луне, бывшей у албан главным божеством. И сейчас удины-христиане нередко обращают свои молитвы к Луне. Не случайно албанское/удинское название этого светила – Хаш, связывают с символом и названием креста: в удинском языке сохраняется термин "хашдесун", "пул хаш" в значении «креститься», «благословиться». Среди других объектов поклонения были солнце, огонь, священные камни, рощи, деревья, ручьи, родники [9, 26-29; 10, 2-12; 12, 56-57].

Распространены были разные поверья, гадания, магические действия. Большое влияние имели знахари, лечившие от сглаза и болезней. Был распространен и культ предков. Сохраняя присущую им индивидуальность, удины-христиане испытали на себе большое влияние мусуль-

манского окружения, что отразилось в языке, быте, культуре, традиции. Пятница считалась счастливым днем. Одна из них - традиция поклонения "оджахам" - святым местам за пределами села, которые увязываются с христианским культом (священная роща при церкви Св. Елисея, "оджах" Св. Георгия, "Кемрат оджах", "Чотари оджах", "Яловлителяпин оджах", "Булун оджах"; их связь с огнем, кроме этимологии названия, проявляется в форме - груды камней со свечой. Фактически сакральная роль "оджаг" выше, чем у церкви. Удины пользуются юлианским календарем (так называемый старый стиль) в качестве церковного. На основе древнеудинского языка были созданы албанский алфавит и письменность, возникла переводная и оригинальная литература [18, 1-6]. Появились удинские писатели и историки, поэты и риторы, правоведы и философы. До нас дошли некоторые из их произведений: "Агуэнские каноны" V века, "Плач на смерть князя Гардманского Джаваншира" поэта Давдака (VII век), "История албан" Мосеса Утийского, "Албанская хроника" и "Судебник" Мхитара Гоша (XII век), "История" Киракоса Гандзакского и "Каноны" Давида Гандзакского, живших в XIII веке, а также эпиграфические памятники в Азербайджане и южном Дагестане.

Реальность. Христианские памятники (церкви, монастыри, часовни, крест-камни), символы, элементы и орнаменты архитектуры албанских мастеров являются правопреемством крупного этно-культурного и конфессионального наследия Азербайджана и никакого отношения не имеет к культурному наследию как к Армении, так и других соседних стран. Символы и элементы христианства найденные во время археологических раскопок и существующих ныне на культовых памятниках Албании сочетаются с элементами полумесяца, факела (огня) и солнца. Исторический анализ показывает, что это связано с до христианским вероисповеданиями (огнепоклонство, поклонение луне и солнцепоклонство) народов, населявших регион их проживания. Со временем принятия христианства как государственная религия (313 г.) появляются различия элементов в символах христианства, в зависимости от региона проживания, области или сообществ. Ярким примером попытки присвоения албанского конфессионального наследия может служить письмо-протест удин в 1867 г. царю Николаю, после чего удины перестали посещать свою удинскую церковь, построенную намного ранее и еще действующую до 1836 г., предпочитав исповедаться дома. Удины долгое

время сопротивлялись арменизации [14, 1-17; 17, 107-108]. Под таким натиском, часть удин переселившись из Карабаха в Габалинский регион (места компактного проживания удин), избежала григоринизации (арменизации). Но удины не переступили порога этих “армянских” церквей и стали исповедовать христианство дома. Для удин этот процесс был длительным и очень болезненным. После этого незаконного утверждения этого «положения», развитие албанской церкви затормозилось до конца XX века. В 1909-1910 годах получив разрешение Эчмиадзинский Синод уничтожил старые архивные дела подведомственных епархий. По мнению многих исследователей, очевидно, что среди этих архивов были уничтожены уцелевшие до тех пор архивы Албанской церкви. Армяне хотели уничтожить все, что было связано с албанами-удинами, и все, что напоминало им о не принадлежности этого народа к армянам, раздражало последних [15, 36; 16, 43].

Отличительной чертой Албанской Церкви от Армянской а также причиной сопротивления удин является несколько обоснованные основных факторы фальсификации с целью присвоения этого крупного наследия:

- **Исторический фактор.** Неоспоримый факт упразднения («Положения об Армяно-Григорианской Церкви» с резолюцией царя «Сему быть» от 11 марта 1836 года), что положило основу передачи всего имущества албанской церкви в лоно Эчмиадзинской церкви, являющийся основной причиной сопротивления и не служения удин армяно-григорианской (монофизитской) конфессии [14, 1-17]. Это язык службы и конфессия.
- **Архитектурный фактор.** Отличительная черта албанской церкви от армянской, строение самой церкви в архитектурном плане, высота входного проема и резкое отличие высоты его аспидной части.
- **Теологический фактор.** Различные конфессии, различие в символах и элементах христианства, духовные главы и католикосатская линия. Сохранился полный список албанских католикосов с 435 г., начиная с Виро, Абас, Захария..... и последним Сергием Гандзасарским с титулом митрополита, на что армяне не могут претендовать.
- **Лингвистический фактор.** Находка Албанского алфавита и палимпсеста на основе древнеаргарского и удинского языков и албанские письмена, которые датируются IV в. - на одно столетие ранее появления армянской письменности и алфавита.

- **Геолого-минералогический фактор.** Исследования в этой области посвящены мои научные труды. После упразднения Албанской церкви, Эчмиадзин вмонтировал каменные плиты из плотного известняка с армянской инвентаризационной надписью на стенах и входной части строения церкви, хотя все албанские культовые сооружения этого региона в том числе Кишская церковь и целый ряд исторических памятников левобережья Куры строительным материалом постройки являлся четвертичные травертины из уникального Ниджского месторождения, не имеющего аналога на Кавказе. Они отличаются составом, возрастом вяжущих материалов и временем затвердевания растворов. Здесь следует отметить, что это был процесс инвентаризации и присвоения имущества, его уничтожения, фальсификации и факт вмонтирования армянской надписи датируемые не ранее 1828-1836 гг [8, 86-87; 19].

Во имя воссоздания исторической справедливости и реалиям удины-христиане на сегодня единственные правопреемники христианства Албании, возымели возродить свою удинскую церковь, действовавшую как Албанская до 1836 года. Исключительно с гуманистических критериев, восстановление нарушенных или подвергшихся деформаций в минувшие века национально-религиозных отношений - одна из самых актуальных проблем наших дней. Поэтому сегодня очень важно высоко ставить идею об утверждении толерантной среды, постоянно обогащающей человечество, и добиваться воплощения ее в нашей повседневной жизни. Сегодня Азербайджан является одним из образцов толерантности и сотрудничества различных конфессий и культур.

Перспектива. Церковная история представляет нам много примеров исчезновения существовавших Церквей и возрождения их. Так, например, существовала Охридская автокефальная церковь, к сожалению, она прекратила свое существование, и сегодня она является частью Сербской Церкви. Есть другой яркий пример, в свое время в результате сложных политических процессов была подорвана самостоятельность Болгарской автокефальной церкви, однако в середине двадцатого столетия ее автокефалия была восстановлена. Полностью была уничтожена Албанская (Арнавуртская) Церковь. Были репрессированы все священнослужители, разрушены храмы. Тем не менее, Албанская (имеется ввиду Албанию Балканскую) церковь возродилась. То есть, невозможного нет, самое главное чтобы были люди, были христиане, и были наследники этой религии. На основе мощного пласта древнего историко-конфессионального восточного наследия Албании, сегодня удины-хри-

стиане испытывают потребность в оформлении своей религиозной жизни. Несмотря на все катаклизмы и что страшный ветер истории сокрушил Албанский церковь, если удинская христианская община будет стремиться жить по Божьим законам, Албанскую Церковь Азербайджана в скором можно будет возродить. Регистрация общины, реставрация Албанских церквей в Азербайджане, перевод Библии на родной язык и подготовка священнослужителей - это первые шаги к возрождению Албанской Апостольской Автокефальной Церкви в Азербайджане. На сегодняшний день реставрированы Кишская церковь (мать церквей восточных на Кавказе) в с. Кише, освящена Удинская церковь Св. Елисея в п. Нидж, завершены реставрационные работы одной из церквей на территории Огузского района и далее ведутся проектно-сметные реставрационные работы церкви "Геюн" и "Булун" в Нидже и в других регионах республики. Службы в этих церквях будут вестись духовными лицами из удинской общины на основе албанского (удинского) языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев М.Е., Майсак Т.А., Ганенков Д.С., Ландер Ю.А. Удинский сборник /грамматика, лексика, история языка /. Изд-во «Академия» РАН (Институт языкознания и Институт востоковедения России) М.: 2008 г. - 446 с.
2. Бежанов М. - «Краткие сведения о Варташене и его жителях». СМОМПК, вып. XIV, 1892 г., стр. 213-262.
3. Ворошил Гукасян - «Удинско-азербайджанско-русский словарь». Изд-во «Элм». Баку 1974г. -260с.
4. Гусейнов Р.А. - «Удины». ИРС («Наследие»). Международный журнал. №3 (33). М.: 2008 г., стр. 22-25.
5. Джавадов Г.Дж., Гусейнов Р.А. - «Удинь». Историко-этнографическое исследование. Изд-во «Элм». Баку. 1999 г. -256 с.
6. Мамедов Т.М. - «Кавказская Албания в IV-VII вв.». Баку. 1993. 217 с.
7. Меликов Р. С. - «К проблеме происхождения и локализации племени утиев». Материалы международной конференции. Баку. 2002 г.
8. Мобили Р.Б. - «Научная и общественная деятельность» Книга. Изд-во «Адильогды». Баку. 2008 г. – 216 с.
9. Мобили Р.Б. - «Этнография удин» ИРС («Наследие»). Международный Азербайджанский журнал. №3 (33). М.: 2008 г., стр. 26-29
10. Мобили Р.Б. - «Удины: язык, религия, фольклор и традиции». Куль-

- турологический журнал. «Азербайджан и азербайджанцы в мире». № 2. 2009 г. стр. 214-219.
11. Мобили Р.Б. - «Удинско-азербайджанско-русский словарь». Изд-во «Леман», ISBN 978-9952-8024-6-7. Баку. 2010 г., 368 с.
 12. Мобили Р. Б. - «Удины: язык, религия и этнография». Изд-во «Леман», ISBN 978-9952-8016-4-4. Баку. 2011 г. 80 с.
 13. Мобили Р.Б. - «Албано-удинская христианская община основа возрождения Албанской (Албанской) церкви в Азербайджане». Труды Международной конференции. «Роль и место Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа. Баку. 2012 г. с. 56-59.
 14. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив), Фонд 796, опись 17, ед. хр.. 1821; 1836 г. Лл. 1-18.
 15. РГИА, Фонд 821, опись 150, ед. хр. 284; 1914-1915 гг. Лл. 33-42.
 16. РГИА, Фонд 821, опись 7, ед. хр. 232; 1897-1910 гг. Лл. 43.
 17. РГИА, Фонд 821, опись 138, ед. хр. 87; 1810 г. Лл. 1-19 и 106-110.
 18. РГИА, Фонд 735, опись 5, ед. хр. 269; 1859 г. Лл. 1-6.
 19. Robert Mobili - «Geological interpretation of bulding materials of the historical Gabala-Sheki region in the ancient Caucasus Albania». www.33 igc.org DVD. 6-14 august 2008. Oslo.

Ключевые слова: Албания, удин, язык, религия, христианство.

Robert Mobili (Azərbaycan)

Alban - udi xristian icmasının əsasında Azərbaycanda

Alban kilsəsinin dirçəlişinin əsasları və perspektivləri

Təqdim olunan məqalə Azərbaycanın qədim etnik əhali si olan udi və albanlara məxsus kilsələrin tarixinə həsr edilmişdir. Udilər Alban dövlətini yaradan (b.e.-ya qədər - IV əsr-b.e.-nin VII əsri) 26 alban qəbiləsinin tərkibinə aid olub müasir Azərbaycan xalqının əcdadları sırasına aiddir. Toplanmış materiallar birmənalı olaraq sübut edir ki, udilər Qafqazın ən qədim sakinlərindəndir və yalnız Azərbaycan tarixi məkanında məlumdur. Alban kilsəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Udi kilsəsi tək Qafqazda yox, həm də bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən biridir.

Açar sözlər: Albaniya, udi, dil, din, xristianlıq.

Robert Mobili (Azerbaijan)

**Basis and perspective of revival Albanian churches in
Azerbaijan on the basis albanian-udi christian community**

In the present article reviews the history of the Albanian Church and Udine one of the indigenous ethnic groups in Azerbaijan. Udi belong to 26 ethnic Albanian tribes who created Albanian state (IV century BC-VI I century AD), and are among the ancestors of contemporary Azeri people. The accumulated data clearly indicate that the Udi are the oldest inhabitants of the Caucasus and are known only in the historical area of Azerbaijan. Udi church as an integral and inseparable part of the Albanian church - one of the oldest churches not only the Caucasus but also the entire Christian world.

Keywords: Albania, Udine, language, religion, christianity.

ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЙ МИР И КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ

Кавказ по своему положению, форме и рельефу представляет из себя часть преграды, разделяющей Азиатский материк на две стороны, северную и южную; эта преграда продолжается по Европе рядом прерываемых хребтов – Крымскими горами, Альпами, Пиренеями и Кантебрийскими горами на севере Испании. Из всей этой вереницы хребтов ни один так резко не ограничен, как собственно Кавказский, который тянется от Каспийского моря к Черному; непрерывность этой складки земной коры резко выражена с обеих её сторон. Западная часть Кавказских гор вытягивается к Таманскому полуострову и после короткого перерыва, появляется опять в виде Крымских гор; восточная часть кажется внезапно прерванной водами Каспия; но на самом деле её продолжением является подводная гряда, идущая с запада на восток, между двумя глубокими котловинами Каспийского моря и выходящая на берег в виде краевой цепи гор, известной под названием «Туркменского Кавказа» или хребта Копетдаг. У подножья гор расстилается низкая равнина. Эта равнина была в действительности морем в геологическую эпоху; оно соединяло некогда Черное и Каспийское моря; остатком его является приток Маньча, который с точки зрения физической географии представляет собой ров, отделяющий Европу от Азии.

В письменных источниках древности упоминается страна Албания. Территория античной или Кавказской Албании занимала нижний бассейн Куры: западные границы проходили по верховьям рек Апазани и Иори, а также по горным склонам Малого Кавказа; на востоке страну омывало море, которое называлось севернее Апшерона – Албанским, южнее – Каспийским; северные границы проходили по Большому Кавказу, а южные – охватывали горные районы Малого Кавказа и низменности бассейна Аракса.

Албаны были и наиболее значительны и сравнительно многочисленны. Кроме албан в стране обитали отдельные группы населения гаргаров, удинов, легов и каспиев.

Рассказывая об Албании в своей «Географии» Страбон сообщает целый ряд подробностей о границах и географическом положении страны. Вот некоторые из них: «Что касается Кавказа, то эта гора возвышается над обоими морями – Понтийским и Каспийским, перегораживая как бы стеной разделяющий их перешеек. Гора отделяет с юга Албанию и Иберию, а с севера – сарматские равнины. По словам Эратосфена, местные жители называют Кавказ Каспием, может быть, от имени [племени] каспиев» (XI, 2, 15) [1]. Далее он пишет: «Прочие народности, живущие около Кавказа, занимают скудные и незначительные пространства земли; напротив, албанские и иберийские племена, которые как раз занимают большую часть вышеупомянутого перешейка, можно, пожалуй, также назвать кавказскими племенами» (XI, 2, 19) [1].

Сведения о Кавказской Албании приобретались Греко-Римскими авторами не только в результате военно-политических связей, но и в силу широко развитой международной торговли, активной участницей которой в то время была и Кавказская Албания.

Археологические исследования показали, что IV-III тыс. до н.э. были основным периодом культурно-исторического развития Кавказа, в том числе Азербайджана.

Освоение редкого в природе нового металла – бронзы оставило яркий след в материальной культуре древнего Азербайджана. Именно в этом тысячелетии была создана «Кура-Араксинская культура» [2]. В очередных периодах развития, эта культура выходила за пределы отмеченных условных географических рамок. Ареал распространения охватывал северо-восточные территории Большого Кавказа до восточного средиземноморья [3]. Новыми исследованиями были обнаружены следы этой древней культуры даже в различных местах Европы – северное побережье Черного моря и бассейн Эгейского моря.

Без сомнения, это результат широких культурно-экономических отношений местного общества, наглядно показывающий примеры взаимовлияния отношений Азербайджана с Эгейским миром. Примером служат глиняные предметы небольшого размера, - «очаги», фигуры и головы быков, выступные алтари в форме рога и другие [4]. Если речь идет о находках бассейна Эгейского моря, то показателен пример обнаруженный во дворце Кноса, на острове Крит. Это двурогий алтарь высотой более двух метров. В том же месте был найден небольшой алтарь из

глины украшенный двурогами [5]. Интересно, что изображение такого же алтаря встречалось на глиняной вазе найденной английским археологом Артур Эвансом в Микенах [5]. Надо отметить, что один из первых исследователей «кура-Араксинской культуры» советский археолог Б.А.Куфтин такие находки сравнивал с похожими примерами найденными в бассейне Эгейского моря [6].

Так глиняные статуэтки связанные с религиозно-мифологическими представлениями, отражали веру к быкам, считавшимися священными, как символ плодородства и формировал в III-II тыс. до н.э. мировоззрение Эгейских обществ.

Довольно важным источником изучения международных связей Кавказской Албании являются нумизматические данные. Являясь дополнением к письменным источникам, древние монеты позволяют выяснить многие темные моменты истории прошлого [6].

Находки монет на территории исторической Албании позволило зафиксировать распространение одного из древнегреческих обрядов – оплата Хорону – перевозчику, который как считалось, на челноке переправлял через реку в подземное царство души умерших, для это в рот погребенному клали мелкую монету. Этот обряд на территории Албании получил распространение в I в. н.э. и в ряде случаев выступал видоизмененным, когда монету вкладывали не в рот умершему, а в ладонь [7].

Не меньший интерес представляет и единственная надпись на древнегреческом языке, обнаруженная в селении Беюк-Дехне Шекинского района – надгробная плита грека [8]. Значение этого эпиграфического памятника трудно недооценить. Надпись свидетельствует о пребывании греков на территории Кавказской Албании и, быть может, о существовании поселения или города, где жили древние греки. Если бы в данной зоне не было бы людей, читающих по гречески, то не было бы и смысла выбивать эту надпись. Однако, более определенные выводы, будут возможны только после основательных раскопок в районе селения Беюк-Дехне.

Завоевания Александра Македонского и образование эллинистических государств ознаменовали собой новую эру для стран, входивших в состав развалившейся ахеменидской державы. Трансформировались общественные институты, новая эллинистическая культура стала распространяться и на территории Азербайджана, в том числе Кавказской Албании. Наряду с автохтонными храмами, уходящими корнями в вос-

точное прошлое, здесь стали появляться святилища, больше связанные с западным миром [9].

В сохранившихся мифах и легендах отражены особенности процесса духовной культуры. Здесь героическое или сказочное переплелись с этнологическим, т.е. уже в античное время была предпринята попытка объяснить истоки того иного исторического явления. Греческое население, наводнившее Мидию и Албанию до и после завоеваний Александра Македонского, приносило с собой легенды, так или иначе объяснившие или оправдывающие пребывание пришельцев. Вот некоторые из них записанные Фитуни А.П. (история народных легенд о кладе Александра Македонского в Ширване) [10].

В Шемахинском районе можно слышать в легендах имена: Александр Великий, Искандер Двурогий, Искандер Зуль-Карнейн, Искандер Буйнузи, строитель и повелитель Баб-уль-аб ваба, строитель Дербент-капы или ширванской дарвазы, строитель Искандер-каласы на склоне горы Шахдаг;

Искандер Зуль-Карнайн прошел «железные ворота» - Баб-уль-аб-ваб и дошел до Ширвана, первой стоянкой была Фит-даг;

Александр Македонский устроил на горе Фитдаг-маяк, отсюда название «гора сигнала» или «Макка», и только потом была построена крепость Фит-каласы;

Он двинулся войной на Ширван, дошел до ширванских ворот (Ладигский кряж главного Кавказского хребта, между горами Эль-Гядук, Кюбюч, Ниал-даг и Фит-даг, остановился и послал своего гонца к повелителю Ширвана в Кыз-каласы;

Приказал окружить весь Ширван, от Фит-дага и Дибрара до Автаран, от Автарана до Шарадил, от Шарадила до Дербента;

Он рассеял разнообразные племена по всему Ширвану и начал строить мосты, переправы, каналы и разные военные сооружения.

Показательны примеры греческих и римских авторов. «По преданию, Ясон во время своего путешествия к колхам проник вплоть до Каспийского моря и посетил Иберию, Албанию и большую часть Мидии, как это доказывают находящиеся там святилища Ясона и некоторые другие памятники» (Страбон, XI, 4, 8) [1];

«Вождями некоторых народов Язон назначил Фригия и Амфистрата, бывших возчими у Кастора и Поллукса. С албанами Язон заключил мир, говорят, что албаны некогда последовали за Геркулесом из

Италии, с Албанской горы, когда тот, после убийства Герiona, гнал отнятый у него скот через Италию. Помня о своем итальянском происхождении, албаны препятствовали во время митридатовой войны воинов Помпея как братьев. Поэтому то почти весь восток установил для Язона, как для своего основателя, божеские почести и воздвиг ему храмы. Спустя много лет полководец Александра Великого, Парменион, приказал разрушить эти храмы, чтобы ничье имя не почиталось на Востоке больше, чем имя Александра. После смерти Язона в доблести с ним соревновался Мед, который основал город Медию и царство медов» (Помпей Трог, XLII, 3, 3) [11].

«Затем следуют тины, а за ними – храброе племя каспиев, потом воинственные сыны свирепого Марса – албаны. Великий Александр видел присланную оттуда собаку, победившую и слона, и быстрого льва» (Присциан, 644-721) [12].

Если утверждения античных авторов об аналогиях в культурной жизни Ближнего Востока и образованных эллинистических государств соответствует действительности, то значительная часть обычаев, упоминаемых в описании Страбом персиды, можно отнести к населению Кавказской Албании (Страбон, 15, 3, 17). Аналогичны, трапезы, браки в день весеннего равноденствия. Интересны рассказы Страбона о системе обучения молодых людей. К характерным предметам обихода упоминаемых Страбом, относится одежда.

К предметам культуры относятся геммы – инталии, распространенные по всему античному миру. На геммах изображены боги или богини античного пантеона: Афина, Марс, Гелиос, Афродита.

Сообщения древнегреческих авторов об аналогиях и тождестве в обычаях, то эти положения полностью приложимы не только к религии мидийцев и албан, но и всему Греко-римскому античному миру.

Как известно, албанский пантеон также составляли Зевс, Гелиос и Селена (Страбон, 15, 3, 15). В этих святилищах и храмах Анаиты одни и те же обряды, т.е. здесь отдается предпочтение одному и тому же зороастрийскому культу. По видимому, в этом плане не представлял исключение и албанский храм на берегу Куры, упоминаемый в связи с походом Гнея Помпея Великого. Известно, что магов приносивших жертвы Зевсу, Солнце и Луне античная традиция связывала с Зороастром, относимым маздеисткой традицией ко времени за 258 лет до Александра Македонского [13].

Многие города Албании, ставшие политико-административными центрами, нередко приобретали статус столичных городов. Торговые пути проходящие через Албанию дала выход к сближению с народами Прибалтии и Скандинавии, что вызвало увеличение числа городов и их населения.

Установился новый тип поселения с базарной площадью посередине, что раньше было особенностью греческих городов. Такими городами стали Баку, Байлакан, Шамкир, Чола, Кабала Партав, Гянджа, Дербенд [14].

На основе взаимообогащения и соединения нескольких культур на землях Кавказской Албании были подняты на новую, но своеобразную ступень развития основные архитектурные концепции эллинистического мира. В конечном итоге все это способствовало появлению не только новых архитектурных форм и объемно-пространственных решений, но и подготовило почву для разработки теоретических основ архитектуры развитого средневековья на всей территории Закавказья.

Определенный интерес для изучения общности архитектуры Кавказской Албании представляют дворцовые комплексы с центрической композицией [15]. Центральным элементом в таких комплексах являлся двухколонный зал, вокруг которого располагались помещения меньшего размера, представляющие собой прямоугольные в плане формы. Окружал такое здание двор, огражденный отводными стенами с примыкающими к ним с внутренней стороны помещениями, имеющими выход во двор [16].

К примеру, дворцовый комплекс Сарытепе в гор. Казахе можно смело сравнить с дворцом Ксеркса в Персеполе. Центрическая композиция присуща многим сооружениям бактрийской архитектуры примером может служить жилой дом в Ай-ханум, квадратный зал южного комплекса Старой Нисы, Эрк-кала цитадель Мерва парфянского античного Греко-колониального времени [17].

В 70-х годах прошлого века при раскопках на месте античной Кабалы были обнаружены остатки крупного по величине комплекса общей площадью 800 кв. м. Весь комплекс тянется с востока на запад и состоит из двух изолированных частей восточной и западной. По плановому решению кабалинское здание является ярким примером фронтальной композиции [18]. Вытянутая форма плана очень напоминает планы греческих мегаронов, которые легли в основу Греко-римских храмов – антовых периптеров, диптеров и др.

Вытянутая форма Кабалинского здания длиной около 74 метров сама по себе требовала дополнительных конструкций жесткости и устойчиво-

сти. Лишь поэтому это здание окружали колоннадой, на которую опирались выступающие элементы конструкций крыши. Те же принципы были и в архитектуре греческих периптеральных храмов. С кабалинским дворцово-храмовым комплексом можно сравнить сирийский храм Бела в Пальмире I в. н.э. [9]. Храм был своеобразным сочетанием Греко-римской и сирийской архитектуры. Некоторую параллель можно провести и с храмовым комплексом в Новой Нисе и храмом Хатра в Парфии, а также в архитектуре памятников Кой-Кырылган-Кала в Хорезме IV в. до н.э. – IV в.н.э.

Одним из важнейших событий, происшедших в духовной жизни ранне-средневековой Кавказской Албании, явилось признание христианства в конце III - нач. IV веков государственной религией страны.

Для начала, первые христианские церкви строились на руинах и фундаментах языческих храмов и святилищ, что было необходимо для быстрого распространения новой религии. В дальнейшем, выделение квадратного центрального ядра, стоящий над ним свод и купол воплощали в себе образ древнего храма.

Древние балдахинообразные постройки, легшие в основу культурной архитектуры подтверждают тесные связи зодчества Кавказской Албании с культурой Эгейского мира, Ирана и Переднего Востока.

Эволюцию «Купола на квадрате» в архитектуре Кавказской Албании легко проследить, рассмотрев наиболее древние из них: Килисадагский храм (II-III вв. н.э.) – подкупольная ротонда из восьми колонн – решение характерное для эллинистической архитектуры; Мамрухский храм (III-IV вв. н.э.) – квадратное подкупольное ротондальное пространство из четырех колонн – характерно для архитектуры Востока и Закавказья; Лекитский храм (IV в.) – восьмиступенчатое основание в центре тетраконха, с четырьмя опорами.

Христианское культовое зодчество Кавказской Албании развивалось во взаимодействии не только с архитектурой Византии. Крепкие исторические корни имели также культурные связи с Ираном, которые и в период христианства продолжали играть определенную роль в эволюции архитектуры. Соперником церкви оставался зороастризм. Христианство не смогло искоренить древние языческие верования албан. Даже в христианской части Албании в V в. еще продолжали строиться храмы огня с четырехопорной купольной системой, на основе которых начали формироваться купольные храмы. Первые купольные церкви появились в Албании уже в раннехри-

стианский период. Например, здания базиличной композиции строились в Албании и раньше, но утверждение ее как канонического решения архитектуры церквей явилось следствием конфессиональных связей с греческим миром. Крупные размеры византийских базилик оказались неприемлемыми для Албании, по сравнению с византийскими албанские храмы имели небольшие размеры и компактные пропорции плана [19].

Албанцы-христиане создали шедевры культовой архитектуры – Мамрухский круглый храм III-IV вв., Кумская базилика и круглый храм V в. в Лекитском районе. Цицернаванская трехнефная базилика VI в. Монастырь Едди Кильса VII и VIII веках, Святого Елисея VIII в., Хотаванский монастырь XII в. и Гандзасарский монастырь XIII в. Особенно хочется отметить христианскую церковь в сел. Гис-Гиш недалеко от г. Шеки построенную в середине I в. апостолом Елисеем и реставрированную в VI в. [20]. Это была, как отмечает Моисей Каланкатуйский, первая апостольская церковь в Кавказской Албании и во всем Закавказье [21] [22].

Народы, населявшие территорию Кавказской Албании находились в непосредственных и тесных сношениях с населением ряда областей и регионов обширного передне-азиатского и эгейского мира. Наряду с торговыми, культурными и военно-политическими связями происходили также миграционные процессы. Народы переселялись на большие расстояния от родины. Мы часто сталкиваемся с такими народами, принадлежащими к одному корню, говорящими на родственных языках, однако отдаленными друг от друга на тысячи километров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Страбон. География. Пер., статья и коммент. Г.А.Стратановского. Л., Наука, 1964.
2. Куфтин Б.А. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Араксинской энеолит. ВМГХIII-В, Тбилиси, 1944; Исмайлов Г.С. Раннебронзовая культура Азербайджана. Тбилиси, 1983.
3. Иессен А.А. Кавказ «Древний Восток» в IV-III тыс. до н.э. КСИА, 1963, вып. 93; Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975.
4. İsmaylov Q.S., Ələkbərova M.M. Qədim kilsəcdəkəhlar və onların Egey oxşarları. Elmi məcmuə. BDU, 1987.
5. Соколов Г. Эгейское искусство. Москва, 1972.

6. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана. Труды общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1926.
7. Расулова М.М. Греко-римские и аршакидские монеты из погребений и их значение для изучения связей Азербайджана с Античным миром. Научные труды аспирантов. Баку, 1966.
8. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959.
9. Кошеленко Г.А. О храмах. Культура Парфии. М., 1966.
10. Фитуни А.П. История народных легенд о кладе Ал.Македонского в Ширване.
11. Помпей Трог. Филипповы истории. ВДИ, 1955, № 1.
12. Присциан. Землеописание. Пер. И.П.Цветкова, Латышев В.В. ВДИ, 1949, № 4.
13. Алиев Ф. К вопросу о духовной культуре античного Азербайджана. В кн.: Труды науч. конф. Баку, 1991.
14. История Азербайджана, том 1. Баку, 1958.
15. Нариманов И.Г. Находки баз колонн V-IV вв. до н.э. в Азербайджане. Журнал «Сов. архитектура», 1960, № 4.
16. Заргарлы Э. Параллель в архитектуре Кав. Албании и сопредельные страны Античного периода. Доклады Второго Бакинского Международного Симпозиум. Баку, Элм, 1997.
17. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. Москва, 1979.
18. Бабаев И.А. Исследование общественного здания второй половины I в. до н.э. – I в.н.э. на городище Кабала. – СА, 1977, № 4.
19. Г.Мамедова. Отражение взаимосвязей архитектуры Кав. Албании в «Истории Албан» Моисея Каланкатуйского. Доклады Второго Бакинского Международного Симпозиума. БМС-95, Баку, Элм, 1997.
20. Д.Ахундов. Связи и взаимовлияние культовой архитектуры разных конфессий Кав. Албании и сопредельных стран. Доклады Второго Бакинского Международного Симпозиума. БМС-95. Баку, Элм, 1997.
21. Каганкатвацци М. История Агван, СПб, 1861.
22. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку, 1986.

Ключевые слова: Эллинистическая культура, Эгейский мир, Античная Албания, Греко-Римские авторы, Христианская религиозная архитектура.

Şənar Rzayev (Azərbaycan)**Ellinizm dünyası və Qafqaz Albaniyası**

Aleksandr Makedonski tərəfindən Qafqaz Albaniyasının istilası və ellinistik dövlətin yaradılması, dağılmaqda olan Əhəmənilər dövləti tərkibinə daxil olan ölkə üçün yeni eranın açılması ilə yadda qaldı. İctimai institutları transformasiya olunmaqla Azərbaycan, eləcə də Qafqaz Albaniyası ərazisinə yeni ellinizm mədəniyyəti yayılmağa başladı.

Açar sözlər: Ellinizm mədəniyyəti, Egey dünyası, Antik Albaniya, Yunan-Roma müəllifləri, Xristian dini memarlığı.

Shanar Rzayev (Azerbaijan)**The world of Hellenism and Caucasian Albania**

The occupation of Caucasian Albania by Alexander the Great and the formation of Hellenistic state was a new era for the country being a part of the destructed state of Ahemenids. With the formation of social institutions in Azerbaijan as well on the territory of Caucasian Albania there began to be spread a new Hellenistic culture.

Keywords: Hellenistic culture, Aueges world, Antique Albania, greek-rome authors, christian architecture.

QAFQAZ ALBANIYASI MEMARLIĞININ ABŞERON QORUQLARINDA TƏZAHÜRÜ

Qafqaz Albaniyası memarlığı orta əsr Azərbaycanının monumental memarlığının formalaşmasında fərdi kompozisiya və konstruktiv həlləri ilə özünəməxsus yer tutmuşdur.

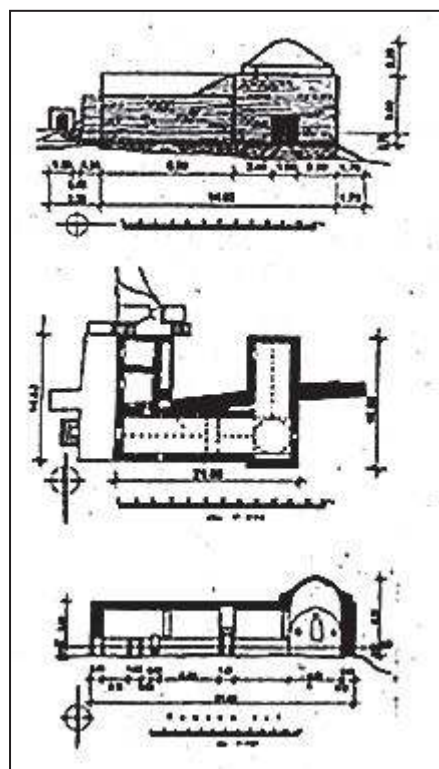
Ərəb xilafəti Azərbaycanda islam dininin bərqərar olmasının səbəbkarı kimi, ölkədə siyasi-iqtisadi həyatın dəyişməsi ilə nəticələndi. Bu isə öz növbəsində yeni tip tikililərin inşasına ehtiyac yaratdı. İlk feodalizm dövründə xristian memarlığı ilə yanaşı islam memarlığının paralel inkişafı, islam dini tikililərində birdən-birə inqilab etmənin qeyri-mümkün olması, məscidlərin ənənəvi metodlara əsaslanaraq, xristian memarlığının kompozisiya və konstruksiyalarını xarakterizə edən vərəselik hüququndan istifadəsə formalaşmasına səbəb oldu. Bu proses hətta XX əsrin birinci yarısına kimi davam etmişdir. İslamın ilkin illərində mövcud xristian məbədlərinin altarnın şərqdən cənuba dəyişdirilməsilə məhrabın qurulmasına nail olunur, dini tikililərə yeni funksiya verməklə məscidlərin fəaliyyəti təmin olunurdu.

Qafqaz Albaniyası ərazisində xristian məbədləri üçün səciyyəvi olan konstruksiya və kompozisiya xüsusiyyətləri a) bir zallı, tağ-tavanlı, b) nefli, bazilikalı, c) kvadrat əsaslı, mərkəzi gümbəzli formalarla əks olunurdu. Dənilməz faktır ki, mövcud memarlıq tipləri yeni müsəlman memarlığının əsasını təşkil etməli idi. Orta əsrlərin III-IV əsrlərindən XVII əsrə kimi inşası davam edən Kiş, Qum (V), Ləkit (V), Mamrux (IV-V), Pipan (VII-VIII), Xudavəng (XIII), Gəncəsar (XIII), Qızılvəng (XVII) və s. Alban məbədlərinin monumental tikililəri islam memarlığının təkamül prosesində bir nümunə olmuşdur. İlk orta əsrlərdə Dərbənd, Şamaxı, Ağsu Cümə məscidlərinin bazilikalı, nefli konstruksiyalarla həlli, XIX-XX əsrlərdə böyük miqyaslı həcm-məkan, plan quruluşlu məscidlərin -Zaqatalanın Danaçı, Əliabad, Aşağı Tala, Ordubadın, Lənkəranın Cümə məscidlərinin kompozisiya həllində təkrarlanır.

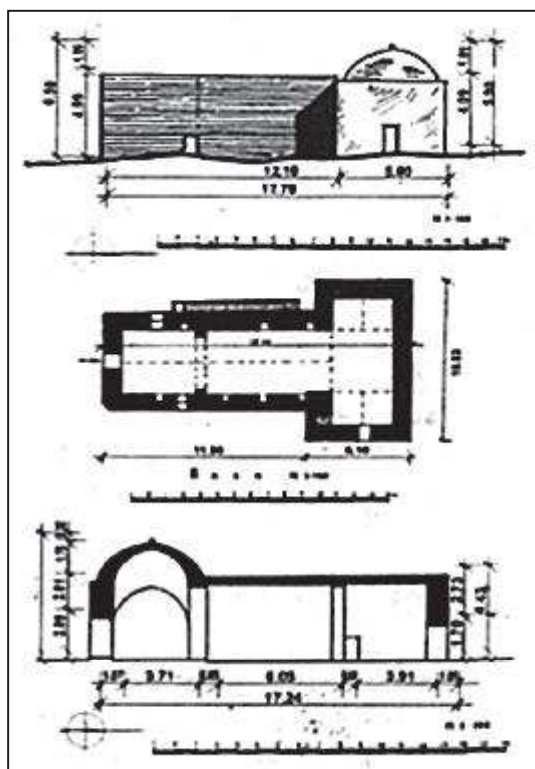
Alban dini tikililərinin təsir dairəsi Abşeronun müxtəlif tipli memarlıq abidələrində də özünü biruzə verir. Abşeronun abidə qoruqlarının ərazisindəki

dini, mülki və xatirə tikililərinə ekskurs etməklə bunun şahidi olmaq olar. İçərişəhər Dövlət Tarix-memarlıq, Qala Tarix-etnoqrafiya, Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruqlarının ərazisindəki ilkin islam dini tikililəri, bir zallı, tağ-tavan konstruksiyalı Alban xristian məbədləri- Mingaçevir, Gavurqala, Mazımqaray, Paşan məbədlərinin kompozisiya və konstruktiv üsullarını özündə əks etdirməklə qurulmuşdur.

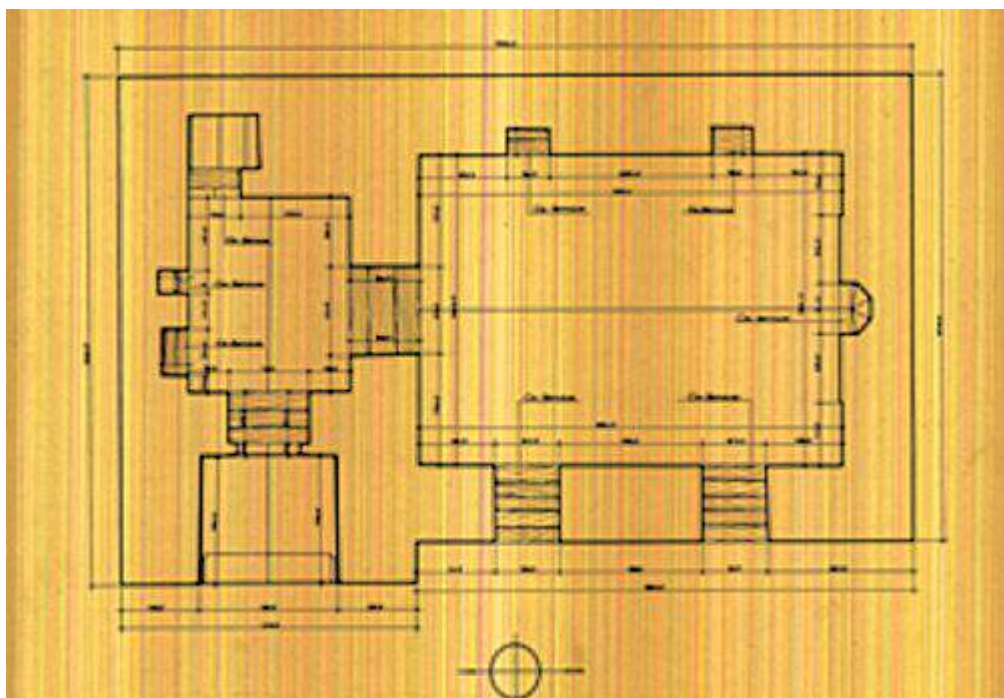
İçəri şəhərin Məhəmməd və ya Sınıq qala (1078-79), Aşur (1169), Xıdır (1031), Giləy (1039), Cin (XIV) məscidləri, Qala qoruq ərazisində inşası XVII əsrdən başlayaraq, XIX əsrin əvvəllərində tamamlanan Cümə, Tərkəmə (XVII), Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruğunda Məktəb-məscid, Seyid-Yusif (XIV), Rahimə xanım (XIV) pır-məscidlərinin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını, həcm-miqyasını, şəhərsalma mövqeyini izləməklə onların bir zallı, tağ-tavanlı ilkin tipli dini tikililər sırasına daxil etmək olar. Bu tikililərin əksəriyyəti kiçik, düzbucaqlı ölçüləri ilə məhəllənin şəhərsalma

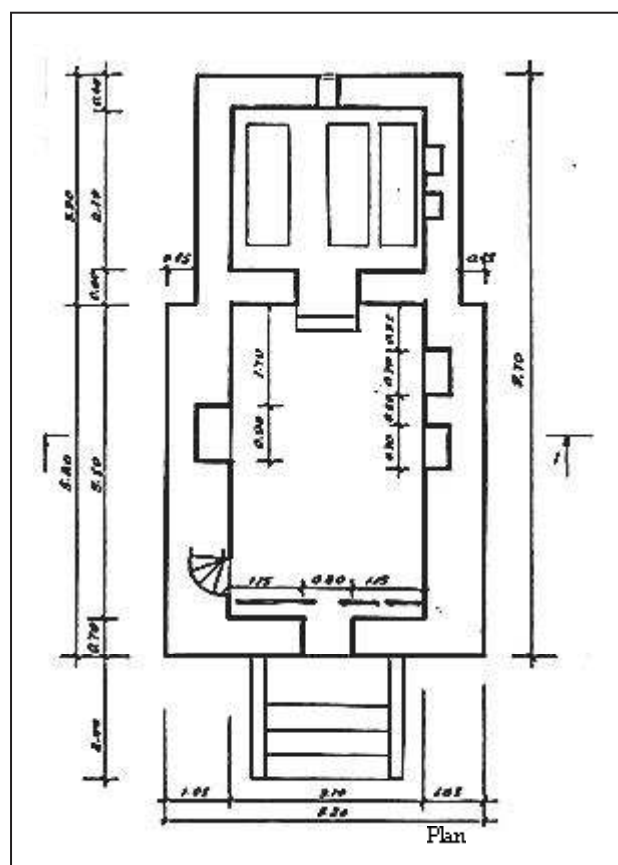
Qala divarları içərisində Cümə məscidi.
Ölçü və çertyoj Ş. Fətullayevindir.

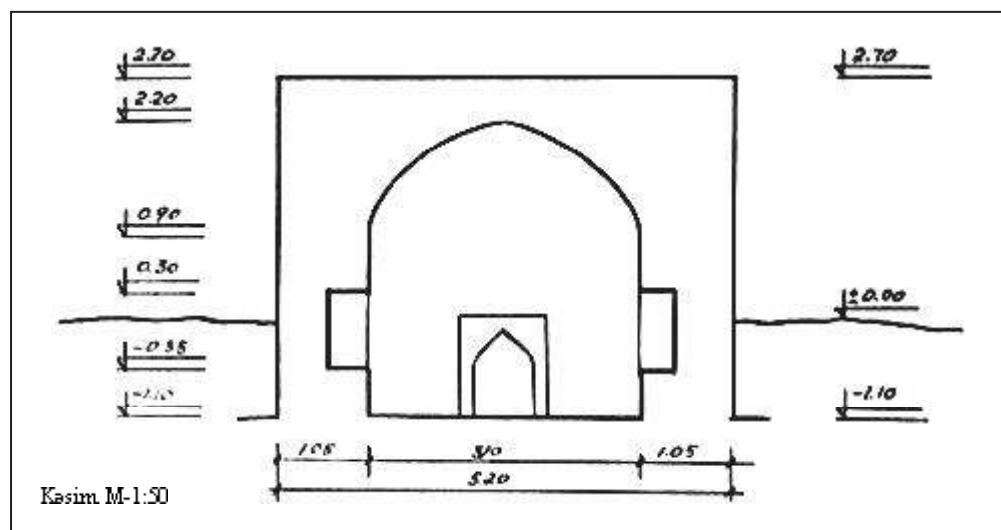
Tərkəmə məscidi.
Ölçü və çertyoj Ş. Fətullayevindir.

Məktəb məscidi.

Nardaranda Seyid-Yusif məscidi.

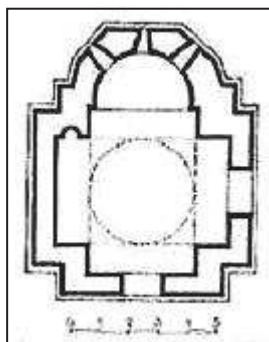
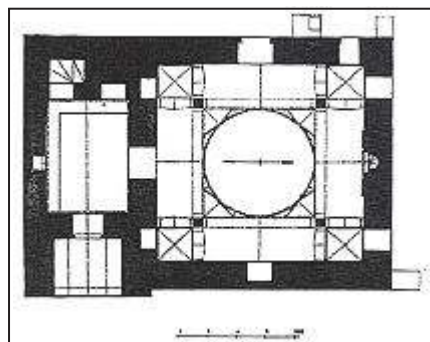
Kəsim M-1:50

quruluşunda dominanta çevrilmişdir. Qoruqların ərazisindəki bir-sıra yaşayış binaları və Nardaranda Hacı-Baxşı karvansarayı da məhz tağ-tavan örtük konstruksiyasına əsaslanır. Bu tipli kompozisiya və konstruksiyaya əsaslanan tikililərin interyeri, memarlıq baxımından ciddi, lakonik, çatma tağ-tavan və yükdaşıyıcı tağlarla həll olunmuşdur. Burada memarlıq kütlələrinin tam tektonik dəyişiklikləri hiss olunmaqdadır. Dini tikililərin ibadət zalları, dekor baxımından maksimal diqqət ayrılan və interyerin əsas elementi olan kiçik mehrablarla zənginləşdirilmişdir. İnteryerin bu kompozisiya elementi, islamın qadağa qoyduğu zəngin bəzək və təntənə baxımından xristian məbədlərindən seçilən müsəlman tikililərinin sadə, daş divarlarını yumşaldır, memarlıq mövqeyini genişləndirir.

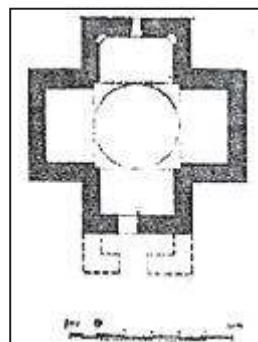
XIV-XV əsrlərdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, Şamaxının Sagiyan (XV), Tovuzun Yanıxan (XVII) kəndlərində, Gəncə şəhərində (Cümə məscidi-1606) olduğu kimi, Abşeron yarımadasında da Bakı qalasında Giləy (XIV), Şirvanşahların saray (XV), Key-Qubad, Mərdəkan kəndində Tuba-şahi (1482), Qala kəndində Hacı Ramazan (XVIII), Balaverdi (XIX), Nardaranda Hacı Baxşı (XVI) məscidləri, eləcə də inşa tarixi XIV-XV əsrlərə aid edilən Şirvanşahların yay iqamətgahının saray binası, əsası Qafqaz Albaniyası dövründə qoyulmuş, kvadrat əsaslı, mərkəzi gümbəzli, xaçvari kompozisiya sistemli Qəbizdəre (VI), Arzu xatun (1214), Çudulu-Binə (XVI), Xudəvəng (1241-46), Xatirəvəng (XIII) xristian məbədlərinin vərəsalıyından bəhrələnərək inşa olunmuşdur.

Belə tipli tikililərin ibadət zalının örtük konstruksiyasının gümbəzli həlli ilə məscidin daxili məkanı simasını tamamilə dəyişmiş olur. Dörd dayaq üzərində duran gümbəz, zalın həcm-fəza tutumunun müşahidə qavrayışını yaradır, bədii-memarlıq xüsusiyyətlərini artırır. Yeni memarlıq-konstruktiv üsul və formalar meydana gəlir. Məscidin xaçvari plan quruluşu, xaçın qollarını yaradan dərin, tağ-tavanlı taxçaları yaratmaqla ibadət zalının mühitini genişləndirir, nəticədə künc mövqelərdə dini məqsədlər üçün istifadə olunan işçi kameralar yaranır. Mehrab islamın simvolu kimi, daha zərif daş plastikası ilə interyer aurasında özünəməxsus kompozisiya həllinə nail olmuş olur.

Belə plan kompozisiyası Abşeron qoruqlarının mülki tikililərində də özünü biruzə verir. Nardarandakı Şirvanşahların yay iqamətgahı orta əsrlərin qiymətli abidəsi kimi (XIV-XV əsrlər), mərkəzi gümbəzli, xaçvari plan quruluşu ilə deyilənlərin sübutudur. Kvadrat planlı bina (14x14m), həcmliyinin düzgün həndəsi lakonikliyi, memarlıq formalarının ciddiliyi və daxili məkan

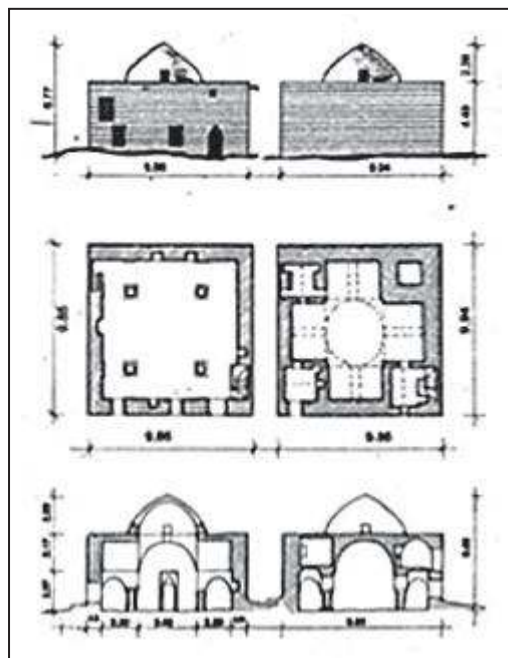
Qəbizdərə. V əsr.

Fıqan kəndi. Üç kilsə.

təşkilinin dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Mərkəzi zal kvadrat şəkilli olmaqla, xaçın qollarını yaradan dərin taxçalarla birləşir. Çatma tağ-tavanlı taxçalar mərkəzi ox üzərində yerləşir. Xaçın qollarının künclərindəki kameralar zalla böyük olmayan qapı oyuğu ilə birləşir. Cənub yerləşkələr trompların köməyi ilə səkkizguşəli, şimal yerləşkələr isə oval şəkilli kiçik gümbəzlərlə örtülmüşdür. Sarayın memarlıq formaları öz sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir.

XIX-XX əsrlərdə Avropa tipli hamamların yarımadada geniş yayılması, mərkəzi gümbəzli, xaçvari plan kompozisiyasının istifadə arealını genişləndirdi. İki zallı belə mülki

Nardaranda Hacı Baxşı məscidi

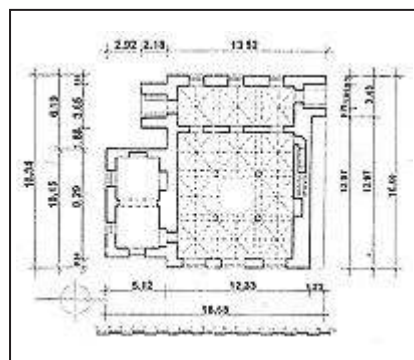
tikililərdə örtük gümbəzini saxlayan tağlar, dərin taxçaların əsas yaradıcı konstruktiv elementinə çevrilmişlər. Xaçların künclərindəki hücrələr, müxtəlif məqsədli otaqlar kimi (fərdi çimmə otağı, xəzinə və s.) istifadə olunmuşdur.

Kvadrat əsaslı, xaçvari plan quruluşlu dini tikililərlə yanaşı, Qafqaz Albaniyasının sərbəst xaç şəkilli dini tikililərindən (Zaqatalanın Buxovlu kəndindəki VI-VII, Şəkinin Zəyzit kəndindəki X-XI əsr) bəhrələnən xatirə tikililəri də Abşeronun yaşayış məskənlərinin tarixi irsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişlər. Tədqiqatçı-alim A. Qarəhmədovun

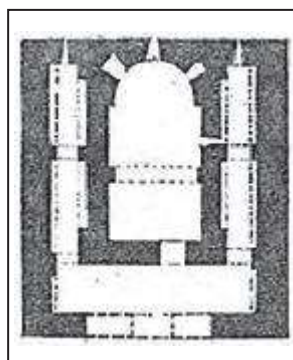
Zaqatala ərazisində apardığı tədqiqatlarının nəticəsi kimi, Buxovludakı Alban tikilisinin türbə olduğu göstərilir. Alim bunu taxçaların divanına oturdulmuş küp içərisindəki skeletlərin, arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanması ilə sübut edir.

Balaxanı kəndindəki Şakir ağa türbəsi, mərkəzi gümbəzli kompozisiyası və sərbəst xaç şəkilli plan quruluşu ilə Alban dini memarlığının təcəssümünə çevrilmişdir.

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi inkişaf daha böyük həcm-məkan tutumlu, monumental dini tikililərin inşasına şərait yaratdı. Abşeronda neft bumu bu prosesi daha da sürətləndirdi. Belə məscidlər, çoxnefli inşa olunmaqla həcm-fəza tutumu ilə diqqəti cəlb edir. İçərişəhər qoruğunda Bəy (1895), Cümə (XIX-XX), Qala qoruğunda Şıxlar (1910), Nardaranda Cümə, Ağa (XIX-XX) məscidləri, Qızılvəng (XVII), Ağoğlan (VI), Amaras (IV-XIX), Qum (VI) xristian məbədlərinin kompozisiya və konstruksiyalarından bəhrələnməklə islamın yeni memarlıq traktovkasını yaratmış oldu. Bu tikililər, həcm-məkan kompozisiyasından asılı olaraq 2-3 nefli konstruksiyalarla inşa olunmuşdur. Abşeron qoruqlarındakı məscidlər, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinə xas olan üslubun formalaşmasında vacib elementlərdən olan gümbəz, bəzən isə şaquli minarənin inşası ilə tamamlanırdı. Yerli memarlıq ənənələri ilə yanaşı Alban irsindən bəhrələnən bu dini tikililərdə gümbəz, yerli memarlıq cizgilərini daşımaqla, ibadət zalında neflərin mərkəzi fəzasının örtüyünü qapayırdı. Bakı qalasında 1895-ci ildə Bəy məscidinin inşası, Abşeronda bu tipli məscidlərin yaranmasının təməlini qoydu. Çoxnefli məscidlərin yaranması böyük yerləşmələrin əlverişli örtük-konstruktiv həllinin yaranmasından irəli gəlirdi.

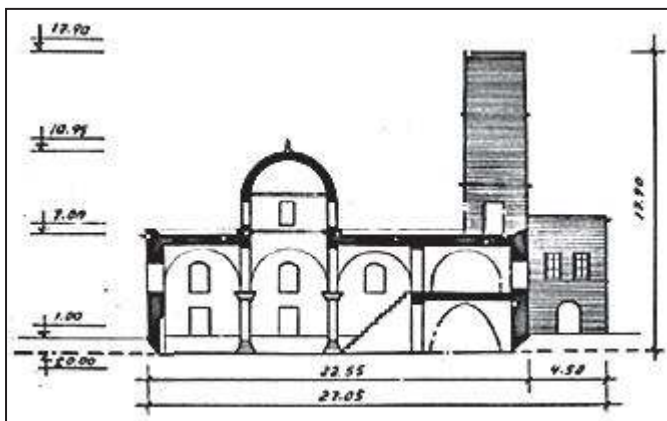
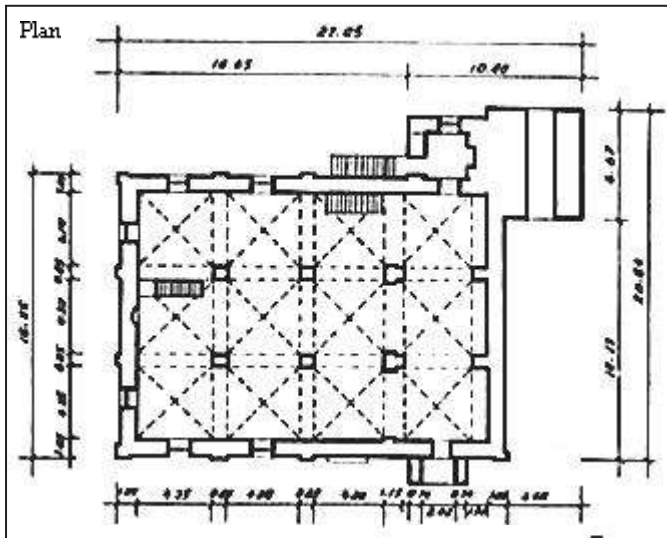
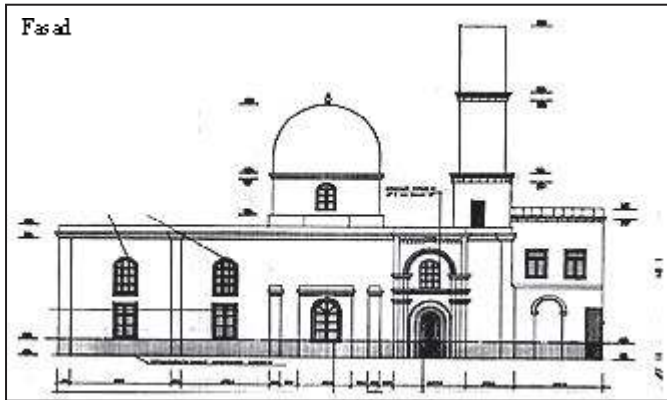

Nardaranda Qulaməli məscidi

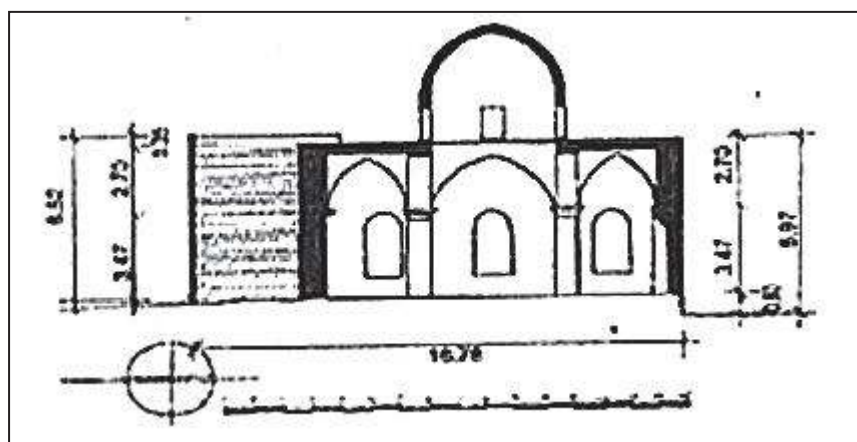
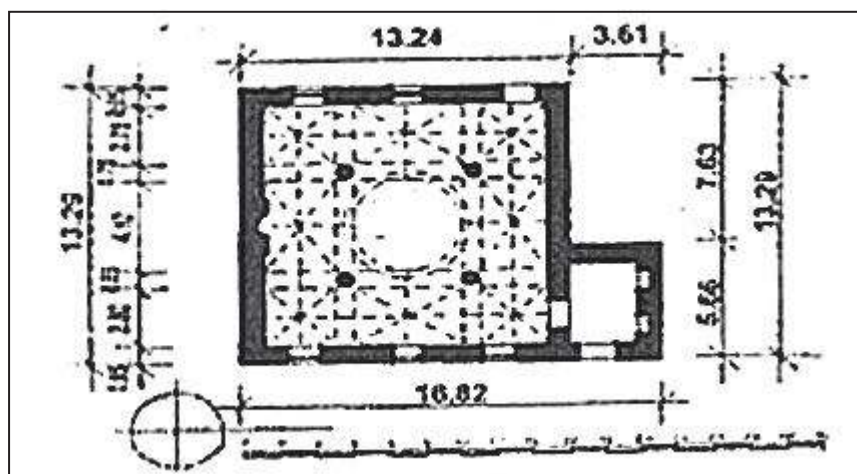
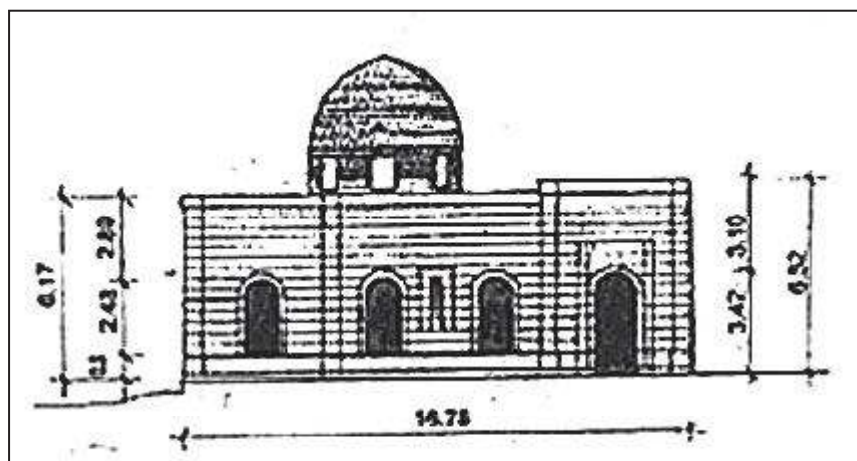

Buxovlu və Çudulu-Binə kilsələri

Nardaranda Ağa məscidi

Şıxlar məscidi

Baxılan nümunələr bir daha sübut edir ki, Abşeronun memarlıq qoruqlarındakı bir-sıra tikililər də Azərbaycanın digər regionlarında olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasının dini memarlığının möhkəm bünövrəsi üzərində ənənəvi tikinti texnikasını qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməklə formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva R. Unikal Qala kəndi. Bakı, 2007.
2. Əliyeva R. Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruğu. Toplu, 2012.
3. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, 2004.
4. Фатуллаев-Фигаров Ш. Зодчество Апшерона. Баку, 2003.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, məbədlər, məscidlər, kompozisiya, konstruktiv həll.

Rahiba Aliyeva (Azərbaycan)

Отражение архитектуры Кавказской Албании в заповедниках Апшерона

Архитектура Кавказской Албании со своими композиционно-конструктивными решениями занимает своеобразное место в формировании архитектуры средневекового Азербайджана. Исламская архитектура, сохраняя и развивая свою традиционную строительную технику, формировалась на усиленном фундаменте Кавказской Албании. В заповедниках Апшерона культовые, гражданские и мемориальные сооружения с: а) однозальными, сводчатыми; б) центрально-купольными, крестообразными; в) нефными композиционными решениями, формировались под влиянием христианской архитектуры.

Ключевые слова: Кавказская Албания, храмы, мечети, композиция, конструктивное решение.

Rahiba Aliyeva (Azerbaijan)

Manifestation of the architecture of Caucasian Albania in Apsheron reserves

The architecture of Caucasian Albania with its compositional-constructive

tive solutions occupies an original place in the formation of the architecture of medieval Azerbaijan. Islamic architecture preserving and developing its traditional building technique was formed on the basis of Caucasian Albania. In the reserves of Apsheron cult, civil and memorial buildings with a) one hall, vaulted; b) central-domed; c) cruciform; d) nave compositional solutions were formed under the influence of Christian architecture.

Keywords: Caucasian Albania, temples, mosques, composition, constructive solutions.

AĞSTAFƏ RAYONUNUN ALBAN DÖVRÜ XRİSTİAN ABİDƏLƏRİ

Azərbaycanın Alban xristian abidələrinin bolluğu ilə seçilən ərazilərindən biri də Ağstafa rayonudur. Bu abidələr içərisində Keşikçi dağ abidələr kompleksi xüsusilə seçilir. Keşikçidağ abidələr kompleksi tarixən Qafqaz Albaniyasının inzibati ərazi vahidi olan Kambisena vilayətinin torpaqlarında inşa edilmişdir.

Müasir Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının sərhədində, Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən Keşikçi dağ abidələr kompleksi Aveydağ, Tatlı, Yuxarı Əskipara məbədləri kimi Gürcüstan Respublikasının ərazisində qalan Çeremi, Qurcaani (Qurcaani rayonu), Aresi, Nekreşi, Dzveli Qavaza (Kvareli rayonu), Poxoraulebi (Telavi rayonu) və s. (12, 14) kimi abidələr də alban xristian mədəniyyətinə aid edirlər və onlardan bir çoxu həm arxeoloji, həm də memarlıq baxımından tədqiq edilmişdir (3; 5; 6; 7, 15-20; 22; 24; 25, 27-30).

1966-cı ildə Kazeti arxeoloji ekspedisiyasının (rəis K.N.Pitsxelauri) Telavi dəstəsi (rəhbər T.N.Çikoidze) Poxoraulebi adlı yerdəki xristian məbədində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. M.Xəlilov bu ərazinin tarixi Albaniya hüdudlarına daxil olduğunu nəzərə alaraq həmin abidənin alban xristian mədəniyyətinə aid olduğunu bildirmişdir (12, 14; 36, 129; 29). 1975-ci ildə R.M.Vahidov və N.M.Quliyev Qazax rayonunun Əskipara kəndindəki xristian abidələri kompleksinə baxış keçirmişlər (34, 46). 1975-ci ildə R.B.Göyüşov və A.B.Nuriyev Ağstafa rayonunun Tatlı kəndində üç nefli xristian məbədinin qalıqlarını qeydə almışlar (33, 43). 1985-ci ildə arxeoloqlar C.Rüstəmov və F.Muradova Keşikçidağ abidələr kompleksində arxeoloji kəşfiyyat səfərində olmuşlar (GTŞ-nin arxiv, h-214).

M.Mənsurov və İ.Hacıyev 2003-2004-cü illərdə Kür çayının sol sahilində, Gürcüstanla sərhəddə, Keşikçi dağ sahəsində xristian məbədi, mağaralar və monastır kompleksinə baxış keçirmişlər (8, 71).

Bu cür abidələr içərisində Ceyrançöl mağara məbədləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ceyrançöl mağara monastır Kür çayının sol sahilində, Ceyrançöldə,

Keşikçidağdakı Keşik qala, Qüdrət və Saloğlu bulağı yaxınlığında inşa edilmişdir. Buradakı hər üç sahədə tek və çox yaşayış otaqlarından ibarət sığınacaqlar, ibadət zalı, məişət – təsərrüfat təyinatlı otaqlar, su anbarı, ovdanlar qayaların bir neçə yarusda çapılması nəticəsində düzəldilmişdir. Bəzi mağaraların arasında gediş-gəliş üçün dəhliz vardır. Keşikçidağda ikiyaruslu və ikimertəbəli mağaralar da var. Mağaralardan birində birinci mərtəbədə ikinci mərtəbəyə qalxmaq üçün yol giriş qapısının üstündədir və diqqəti yayındırır. Bu cür otaqlar xüsusi mühafizə məqsədilə istifadə olunduğu ehtimal edilir. Digər bir mağarada isə iki yerdə qaya içərisində su durultmaq üçün yerlər düzəldilib. Dağın üstündən qayada düzəldilmiş nov vasitəsilə axıb gələn su əvvəlcə həmin çalalara tökülür, lili çökdükdən sonra su ehtiyatı saxlamaq üçün düzəldilmiş quyuya toplanırdı. Quyunun ətrafa sərinlik verdiyi nəzərə alınaraq onun yuxarı hissəsində soyuducu kimi istifadə olunan ərzaq anbarı yeri düzəldilib. Həmin mağaranın içərisində işıqlandırıcı qoymaq üçün taxça formalı yerlər də var. Burada təbii mağaralarla yanaşı süni mağaraların da olması tikinti texnikasından məlum olur. Bəzi otaqların divar və tavanlarında əhəng suvağı üstündə xristian motivli polixrom təsvirlər və yazılar vardır. M.M.Mənsurov Ceyrançöldə belə təsvir və yazıların VIII əsrdən meydana çıxdığını göstərir (8, 72). M.C.Xəlilova görə isə bu cür təsvirlər Alban dövlətinin süqutu nəticəsində bölgənin Ereti Gürcüstanının tərkibinə və gürcü kilsəsinin təsir dairəsinə daxil edildikdən sonra, yeni XI əsrdə yaradıla bilərdi (12, 166). M.C.Xəlilov bu hadisəni 1008-ci ildə bölgənin müvəqqəti olaraq Ereti knyazlığının tərkibinə keçməsi və Albaniya dövlətinin süquta uğraması ilə əlaqələndirsə də, Albaniyanın dövlət kimi varlığına 705-ci ildə ərəblər tərəfindən son qoyulması, IX əsrdən isə müstəqil feodal dövlətlərin yaradılması və bununla əlaqədar Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi tarixdən məlumdur (12, 84). Bizim fikrimizcə, VIII əsrdə Tiflis müsəlman əmirliyinin yaradılması ilə bölgədə İslam dininin təsiri artdığından, XI əsrdə isə ərazi Səlcuqların təsiri altında olduğundan buradakı mağaralara gürcü elementlərinin artırılması mümkün deyildi.

1121-ci ildə gürcülərin Didqori qaləbəsi və 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyinin ləğvindən sonra bölgədə gürcülərin təsiri qismən artsa da, ən azı VIII əsrdə Tiflis müsəlman əmirliyinin yaradılmasından 1121-ci ilə qədər bölgədə İslam dininin təsiri güclü olmuşdür. XI – XIII əsrlərdə Gəncə və onun ətraf əraziləri təkcə müsəlman yox, həm də alban xristian mədəniyyətinin intibah mərkəzi idi. Bu dövrdə müsəlman intibahının Bərdə ədəbi mühiti-

nin təsiri ilə yetişmiş Nizami Gəncəvi, Əbül Üla Gəncəvi, Qivami Gəncəvi, Məhsəti (Raziyyə) Gəncəvi və digər görkəmli nümayəndələri kimi, alban xristian mədəniyyətinin də David Alavik, Mxitar Qoş, Kirakos Gəncəli, Böyük Vardan Albanlı, Smbat Sparapet, Xetun Patmiç (21, 707) və digər xadimlərin yetişməsində Gəncə şəhərinin rolu yüksək idi. Tarixin sonrakı mərhələlərində də bölgə Atabəylər dövlətinin İslam dininin möhkəm dayaq tapdığını görərək müsəlmanlığı qəbul etmiş Qazan xanın Hülakülər dövlətinin, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Gəncə xanlığı kimi müsəlman dövlətlərinin təsir dairəsində olduğundan, həmin ərazidə gürcülərin üstün mövqə tutmasından danışmaq mümkün deyil. Eyni zamanda Keşikçidağdakı mağara məbədlərin Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın bölgədəki siyasətindən narazı qalan gürcülər tərəfindən sığınacaq məqsədilə düzəldilməsi fikri də elmi əsaslara söykənmir. Gəncə xanlığına qarşı yalnız XVIII əsrin 40-cı illərində Qarabağ xanlığı ilə əlaqələr yaratmış gürcü çarlarının bölgədə müvəqqəti üstünlüyünü qeyd etmək olar. Elə buna görə də 1748-ci ildə yaranmış Gəncə xanlığının ərazisindən toplanılan xərac Qarabağ xanı ilə gürcü çarı arasında bölüşdürülürdü. Bu da Gəncə xanlığının zəifliyi demək idi və öz növbəsində Azərbaycanın qərb bölgəsinə gürcülərin təsirini artırırdı.

1783-cü ildə Georgiyevsk traktatına əsasən Gürcüstanın Rusiya himayəsinə keçməsilə gürcü çarlarının İrəvan və Gəncə xanlıqlarına təcavüz etməsinə yeni bir şərait yaransa da bu da davamlı xarakterdə olmur.

1801-ci ildə Georgiyevsk müqaviləsi ilə Gürcüstanın Rusiya himayəsinə keçməsi bir daha rəsmiləşdirilərkən Gəncə xanlığının tarixi torpaqları olan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil və Pəmbək mahalları da rusların əli ilə Gürcüstanı qatılır. 1804-cü ildə Gəncə əhalisinin müqavimətinin qırılması və Cavad xanın öldürülməsi ilə bölgə Gürcüstanı himayəsinə götürən rusların ixtiyarına keçir. 1828-ci ildə çar hökuməti İrəvandan və Türkiyədən Qafqaza xristian əhali köçürmə yolu ilə Qafqazın etnodemoqrafiyasını dəyişmək siyasəti yeridir, erməniləri Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarında yerləşdirməklə tarixi Azərbaycan əraziləri olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarında "erməni vilayəti" yaradır (Azərbaycan tarixi, Bakı, 2005, s. 606). Çar hökuməti 1836-cı ildə erməni-qriqorian kilsəsi haqqında birgə qərar çıxararaq oraya Alban Apostol Avtokefal kilsəsi haqqında xüsusi maddə daxil edir. Ona əsasən alban kilsəsinə avtokefaliqdan məhrum edir və bu kilsə yeparxiya halında Eçmiədzinə (Üçmüədzinə) tabe etdirilir. Erməni kilsəsi alban milli mədəni irsini ələ keçirərək tamamilə onun şəkildəyişməsinə nail olur, bu habelə onun fiziki

məhv edilməsi ilə də ifadə olunur (22). Albanların deetnikləşməsi prosesi başlanır. Hətta M.Barzudaryants qeyd edir ki, alban monastırları 1836-cı ildən heç bir arxiv və kitabxanaya malik deyildi, hər şeyi gizli şəkildə yoxa çıxmışdı, külli miqdarda qiymətli əlyazmalar oğurlanmışdı. Monastırlarda aylarla ibadət keçirilmirdi. Çünki nə savadlı adamlar, nə məktəb, nə rahiblər, nə də qiraətçilər var idi. Tədqiqatçıların fikrinə, albanların bir hissəsi İslam dinini qəbul edir - müsəlmanlaşır, bir hissəsi qriqorianlaşır - erməniləşir, bir hissəsi pravoslav dinini qəbul edib gürcüləşir. Sinod sənədləri göstərir ki, albanlar uzun müddət öz dinlərini qoruyub saxlayırlar (21, 710). Bizim fikrimizcə, albanların tarixi varisinin Azərbaycan xalqı olduğunu nəzərə alsaq, onda hansısa albanın erməniləşməsindən və gürcüləşməsindən danışmaq mümkün deyil. Lakin 1836-cı ildə Alban katolikosluğunun ləğvi ilə Azərbaycanda xristian-alban abidələri diqqətdən kənar qaldığından həmin abidələrdə erməni və gürcü elementləri yaranmağa başlayır.

1836-cı ildə Peterburq Sinodunun qərarı ilə Alban məbədlərinin fəaliyyətinin rəsmən dayandırılması ilə Qarabağda olan Alban məbədlərində erməni, Qərb bölgəsində olan abidələrdə isə gürcü elementləri yaranır. Məqsəd isə XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmasına baxmayaraq burada İslam dininin geniş yayılması və möhkəm dayaq tapması ilə alban-xristian abidələrinin diqqətdən kənar qalmasından istifadə edərək onları erməniləşdirmək və gürcüləşdirməklə tarixi torpaqlarımıza iddia tələbləri irəli sürmək olmuşdur. Odur ki, Ağstafa rayonu ərazisindəki Keşikçi dağda yerləşən Alban mağara məbədlərində gürcü elementləri XIX əsrdə yaranmışdır.

2012-ci ilin iyul ayında Keşikçi dağında aparılan arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işlərinin nəticələri də bu fikri təsdiqləməyə əsas verir. Arxeoloji kəşfiyyat işləri burada ilk insan məskənlərinin e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində dəmirin kəşfi ilə əlaqədar hasarlı yaşayış məskənlərinin yaranması ilə bağlı olduğunu əsaslandırmağa imkan vermişdir. Dağın zirvəsində təbii hasarların olması buna real şərait yaratmışdır. Keşikçi dağın ətəyində, Ceyrançöldə -e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aid kurqan tipli qəbirlərin mövcudluğu da fikrimizi bir daha təsdiq edir. Həmin kurqanlardan biri 2009-cu ildə arxeoloq N.Müseybli (ÇTŞ-nin arxivi), ikisi isə 2012-ci ilin iyul ayında A.Məmmədov və İ.Hacıyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. A.Məmmədov və İ.Hacıyevin tədqiq etdikləri kurqanlardan birində daş qutu qəbirin kenotof (boş) olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Kurqanların üst örtüyünün dağınıq vəziy-

yatda olmasına əsasən onların çoxunun köçəri maldarlar tərəfindən qəzet edildiyini söyləmək olar. Digər iki kurqandan son tunc - ilk dəmir dövrünə aid zeyli sayda maddi - mədəniyyət qalıqları əldə edilmişdir.

Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı mədəni təbəqələrdən aşkarlanmış müxtəlif dövrlərə aid maddi - mədəniyyət qalıqları, xüsusilə, saxsı materialları antik, ilk orta əsrlər, inkişaf etmiş orta əsrlər və son orta əsrlər dövründə Keşikçi dağ ərazisində yaşayışın ardıcıl olaraq davam etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bütün bunlar isə xalqımızın maddi - mədəniyyətindəki eyniliyi, ardıcılığı və varisliliyi izləməyə şərait yaratmışdır. Əraziyə baxış zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, bütövlükdə Keşikçi dağ ərazisində 72 mağara vardır. Onlardan bəziləri təbii olsa da çoxu süni düzəldilmiş mağaralardır (2, 20; 19, 36; 27).

Mağara məbəd termini ilk dəfə Azərbaycan arxeoloqlarından R.B.Göyüşov, R.M.Vahidov, N.M.Quliyev və başqaları tərəfindən işlədilsə də digərləri bu termini "qaya kilsəsi" termini kimi ifadə etmişdir (35, 5). XIII əsr alban müəllifi Gencəli Kirakos da XII - XIII əsrlərdə alban katolikoslarının sızışdırılmasından bəhs edərkən onların Gəncəyə yaxın bir mağaradan alban kilsələrinə rəhbərlik etdiklərini göstərmişdir. Gəncəyə yaxın ərazidə ən iri mağara məbədlərin Ağstafa rayonu ərazisində olduğunu nəzərə alsaq ehtimal ki, rəhbərlik Keşikçi dağda yerləşmişdir. Keşikçi dağ mağara məbədlərində keşişi ibadətə gələnlərə fiziki cəhətdən daha da yaxınlaşdırmaq məqsədilə mehrab zəlin döşəməsindən 25-30 sm yuxarıda yerləşir. Bu Məsihin (Xristosun) həm də insan olması haqqındakı inanlara uyğun gəlir. Bu cür inşaat texnikası ilk orta əsrlərin tikinti xüsusiyyətləri ilə uzlaşır. Eyni vəziyyət Goranboy rayonundakı Xarxaput (Meşəli), Şəki də Kiş, Qaxda Ləkit, Yelisey, Gəncəsər, Çaykənd, Qum, Xudavəng və Mingəçevir məbədlərində müşahidə edilmişdir. Məbədlərdən bir neçəsinin içərisində bir və ya iki qəbir olduğu da müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu məbədlər qəbir qazılana qədər mövcud olmuşdur. Elə ona görə də qəbirin bir hissəsi məbədin bünövrəsinin üstündədir. Burada qəbir kamerasında meyidin tam yerləşməsi üçün kiçik taxçada düzəldilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, XIX əsrdə məbəddə yenicən qurma işləri aparən gürcülər qəbri qazarkən ehtiyatsızlıq etmiş, skelet parçalanmışdır. Lakin onun müqəddəs adam olduğu ehtimal edilərək, ayrıca qəbir düzəldilmiş, kəllə və qarışıq sümüklər orada dəfn edilmişdir.

Mağara məbədlər eramızın ilk əsrlərindən yaranırsa da onların xristianlığın gizli ibadətə məcbur edildiyi dövrdə daha geniş istifadədə olması şübhəsizdir. Sasani dövləti tərəfindən xristianlığın sızışdırılması prosesinin V əsrin orta-

larında, II Yezdəgerdin hakimiyyəti illərində daha da gücləndiyi tarixi hadisələrdən məlumdur. VII - IX əsrlərdə ərəblərin Albaniya ərazisində hərbi əməliyyatları, katolikos İovannesin dövründə (797-822) Alban kilsəsinin mərkəzi iqamətgahının düzənlikdəki Bərdə şəhərindən Qarabağın dağlıq hissəsindəki Berdakura köçürülməsi belə mağara məbədlərdə yaşayışın artmasına rəvac verə bilərdi. R.B.Göyüşov Albaniyanın ərəb xilafəti tərkibinə qatılması ilə mağara məbədlərin sayının daha da artdığını bildirmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Keşikçidağ mağaraları hələ eramızın əvvəllərində bütperəstlərin ibadət yerləri olmuşdur. Din dəyişəndən sonra köhnə səcdəgahların müqəddəsliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə V əsrdə Alban hökmdarı II Vaçenin dövründə məbədi yenidən qurulmuş və onların sayı artırılmışdır. VII - VIII əsrlərdə ərəb işğalları dövründə isə məbədlərin yerləşdiyi ərazidə qayaların çapılması o qədər də çətin olmadığı nəzərə alınaraq burada xristian albanlar həm də əlavə sığınacaqlar düzəlmişlər. Məbədlərdə və mağaralarda növbəti yenidən qurma işləri XIX əsrdə aparılmışdır ki, o da təkcə ibadət yeri kimi yox, həm də qaçaq məskəni rolunu yerinə yetirmişdir.

Həmin ərazidə inşa edilmiş Keşikçi qalası da qaya üzərində qurulub və hündürlüyü 11 metr olmaqla üç mərtəbədən ibarətdir. Bəzi hissələrdə qalanın möhkəmliyini artırmaq məqsədilə çıxıntı formalı dayaqlar düzəldilib. Qalanın eni 5 metr, çıxıntıların ölçüsü 1.30x50 sm-dir. Qalanın yanında onun kiçik heyəti, heyətə və qalaya qalxmaq üçün pilləkənlər, gözetçi yerləri, heyətin qalaya doğru olan hissəsində tənədir formalı, içərisində yanacaq izləri olan quyruq var. Ondan hansı məqsədlə istifadə edildiyi məlum deyil. Ola bilsin ki, orada su toplanıb və aşağı ovdana axıb. Qalanın tikintisində əsasən qaya daşlarından istifadə edilərsə də mərtəbələrarası tamamlama işləri məqsədilə 25x20x4sm, 25x18x4sm ölçülü kərpiclərdən istifadə edilib. Azərbaycanda bişmiş kərpicin istehsalına VIII-IX əsrlərdən başlandığını nəzərə alsaq, onda qalanın da IX əsrdə yaranmış mərkəzi Gəncə şəhəri olan Şəddadilər dövlətinin müşahidə və ötürücü müdafiə qurğularından biri kimi tikildiyini söyləmək olar. Həmin qala həm də Ağstafa-Poylu-Kəsəmən-Saloğlu-Muğanlı kəndlərindən, Karvan dərəsi-Saqqızlı dərə və Qara düzəndən keçərək Qərbə doğru davam edən və bütün orta əsrlər boyu istifadədə olan ticarət karvan yolunun nəzarətdə saxlanmasına xidmət etmişdir. Həmin yolların kənarında "Gəlin qaya", "Çoban daş" kimi tanınmış istiqamət bildirici yol işarələrinin olması da deyilənləri əsaslandırır. Keşikçi dağının üstündəki məbədlərə gəldikdə isə onların V-VII əsrlərdə qaya üzərində inşa edilmiş Alban məbədi olduğu, XX əsrin 50-60-cı

illerində məbədin yenidən bərpası zamanı oraya gürcü elementlərinin əlavə edildiyi bəlli olur. Bu fikri Q.N.Çubinaşvilinin 1948-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmiş əsərində məbədin həmin ildə görüntüsünü əks etdirən şəkli də təsdiq edir. Dağın üstündəki məbədlər erkən orta əsrlərdə Qazax-Ağstafa bölgəsində üstün mövqeyə malik olan Xunan, Xalxal şəhərlərinin yaranması ilə eyni dövrə uyğun gəlir (37).

Keşikçi dağda aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri buradakı mağara məbədlərin, Keşikçi qalasının və dağın üstündəki kilsələrin müxtəlif vaxtlarda tikilməsinə baxmayaraq, onların kompleks şəkildə xalqımızın maddi sərvəti olduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Vahidov R.M. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə (arxeoloji qazıntı materialları əsasında), Bakı, 1961
2. Vahidov R.M., Quliyev N.M. Kilsə dağında arxeoloji qazıntılar / 1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Bakı, 1972, s. 19-21.
3. Nərimanov İ.H. Alban hökmdarı Cavanşirin məzarı / Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi, Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 2001, s. 42-43
4. Məmmədov A.M. Gəncəbasarın Alban dövrü xristian abidələri, Bakı, 2000, 55 s.
5. Məmmədov A.M. Xarxaput (Meşəli) kəndində alban məbədi // Tarix və onun problemləri, N 3, s. 157-159.
6. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı, 2006, 399 s.
7. Məmmədov K.M. Yelisey məbədi kompleksində memarlıq müşahidələri / 1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Bakı, 1972, s. 30-31.
8. Mənsurov M.M. Ceyrançöl mağara monastırları haqqında / 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları, Bakı, 2005, s. 71-72.
9. Muradova F.M. Qazaxda Alban abidələri (Qazax bölgəsində arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar (toplu) // Tərtib edənlər: A.M.Məmmədov, E.C.Abbasova, Gəncə, 2008, s. 174-178.
10. Muradova F.M., Rüstəmov C.N. Avey dağında alban dövrü abidələri / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 1992, s. 54-56.

11. Moisey Kalankatuklu Albaniya tarixi, Bakı, 1993, 235 s.
12. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, 2011, 341 s.
13. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, Nafta-Press, 180 s.
14. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV – X əsrlər), Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010, 284 s.
15. Göyüşov R.V. Amaras – Ağoğlan, Bakı, Elm, 1975.
16. Асланов К.М. Из истории материальной культуры Кавказской Албании I – IV вв., Сб. «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1961, с. 125-130.
17. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э., Баку, 1990, 234 с.
18. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лекит / Архитектура Азербайджана эпохи Низами, Москва – Баку, 1947, с. 29-33.
19. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников), Баку, 1984, 192 с.
20. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании, Баку, 2009, 433 с.
21. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, 798 с.
22. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, «Элм», 1986, 284 с.
23. Мхитар Гош Албанская хроника, Баку, 1960.
24. Тревер К.В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании, М-Л, 1959.
25. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании, Баку, 2006, 285 с.
26. Керимов В. Храм Зейзит Кавказской Албании / История, архитектура, археология, Баку, 2008
27. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина), Баку, 1986
28. Усейнов М.А., Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана, т. 1, Баку – Москва, 1963, 393 с.
29. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети (Очерки социально – экономической, политической истории), Изд.-во Мецниерба, Тбилиси, 1970, 371 с.
30. Ямпольский З.Н. Древняя Албания в III – I вв. до н.э., Баку, АН АзССР, 1962, 381 с.

31. Есан Хасан Джалал Краткая история страна Албанской (1702 – 1722 гг.), Баку, 1989, 45 с.
32. Чубинашвили Г.Н. Пещерные монастыри Давид-Гареджи (очерки по истории искусства Грузии), Тбилиси, 1948, 117 с.
33. Геюшев Р.Б., Нуриев А.Б. Поселение Татлы / АЭИА (1975 г.), Баку, 1978, с. 42-44.
34. Ваидов Р.М., Гулиев Н.М., Гасымов Э.А. Археологические работы Таузского отряда в 1975 году, АЭИА (1975 г.), Баку, 1978, с. 44-46.
35. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании, Баку, 2004, 224 с.
36. Чикоидзе Ц.Н. Памятник раннего средневековья близ г. Телави, ТКАЭ (1965-1966 гг.), 1, Тбилиси, 1969, Мецниереба, с. 128-136.
37. Məmmədov A.M., Abbasova E.C., Allahverdiyeva S.K. Xunan şəhərinin tarixinə yeni baxış / Qazax bölgəsin də arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Gəncə, 2008, s. 178.

Аçar sözlər: müdafiə qalası, məbəd, saxsı, Dəmir dövrü, ticarət yolu.

Ариф Мамедов (Азербайджан)

Христианские памятники Албанского периода Акстафинского района

Территория Акстафинского района богата христианскими памятниками Албанского периода. Особо выделяется среди памятников, комплекс памятников Кешикчидаг, находящийся на границе современного Азербайджана и Грузии. Комплекс состоит из 72 пещер и вспомогательных строений. Часть пещер является естественными, а некоторые части искусственными. Они использовались с периода огнепоклонничества. Комплекс Кешикчидаг был сооружен в V-VII вв. Крепость Кешикчидаг построенная в X веке, входила в систему оборонительных сооружений Шеддадидского государства. Грузинские наскальные рисунки в пещере Кешикчидаг появились в 1836 году после упразднения Албанского каталикосата.

Ключевые слова: оборонительная крепость, храм, керамика, железный период, торговый путь.

Arif Mammadov (Azerbaijan)

The Christian monuments of Albanian period in Aghstafa region

Aghstafa region is rich in Christian monuments of the Albanian period. The complex of Keshikchidagh monuments located on the border of modern Republic of Azerbaijan and Georgia is particularly distinguished among these monuments. The monument consists of 72 caves and subsidiary installations attached to them. Some of them are natural, others man-made caves. The Keshikchidagh mountain temples were built in the V-VII centuries. But the Keshikchi-gala (watchtower) had been one of the observation and transmission installations of the Shaddadis that was established in the X century with capital city of Ganja. The Georgian images in the mountain caves of Keshikchidagh relate to the period after the elimination of the Albanian catholicate in 1836.

Keywords: fortress, temple, ceramics, Iron age, trade road.

İmaş Hacıyev
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Musa Mursaquliyev
(Azərbaycan)

“KEŞİKÇİDAĞ” DÖVLƏT TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUĞUNDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Azərbaycanda qədim dövrlərdən mövcud olan yaşayış yerlərinin – müxtəlif tarixi dövrlərdə inkişaf tapmış mədəniyyətlərin tarixi-etnoqrafik, arxeoloji baxımdan araşdırılması və öyrənilməsi istiqamətində aparılan işlər son illərdə daha da intensivləşmişdir. Müxtəlif dövrlər üzrə aşkar edilmiş maddi mədəniyyət abidələri milli tarixi keçmişi özlərində ehtiva edən dəyərlər sisteminin tərkib hissəsi olaraq, dövlət mühafizəsinə keçir və xüsusi qayğı ilə qorunurlar.

Statistik məlumatlara görə, hazırkı dövrdə respublikamızda 10-larla tarixi - memarlıq, tarixi - arxeoloji, tarixi - mədəni, tarixi - etnoqrafik qoruq fəaliyyət göstərir. Həmin obyektlərdə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, eləcə də yerli icra hakimiyyəti strukturları tərəfindən mühafizə və təbliğat istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılır. Nazirlik respublikamızda turizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq sistemli şəkildə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirir. Burada geniş əməkdaşlıq çərçivəsində – BMT, MDB, GUAM, Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa İttifaqı, İslam Konfransı Təşkilatı, YUNESKO, Dünya Turizm Təşkilatı, TÜRKSOY, İSESKO və digər beynəlxalq qurumlar vasitəsilə Azərbaycan mədəniyyətinin ümumdünya miqyasında təbliğ edilməsi istiqamətində görülən işlər xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu cür geniş və çoxşaxəli işlərin tərkib hissəsi olaraq “Keşikçi dağ” qoruğunda müxtəlif səpkili elmi - tədqiqat, təbliğat, mühafizə işlərinin təşkil edilməsi ilə yanaşı, həmin obyektə turizmin inkişafı ilə bağlı gələcək perspektivlər nəzərdən keçirilir. Və əlbəttə, həmin əraziyə turist axınının cəlb edilməsi sözügedən obyektin tarixi - mədəni dəyərlərinin təbliğ edilməsi baxımından faydalı olar.

“Keşikçi dağ” qoruğu Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik bölgələrindən biri olan Ağstafa rayonu ərazisində yerləşir. Bu rayonda ümumi-

likdə müxtəlif tarixi dövrlər üzrə 40-a yaxın abidə qeydə alınmışdır. Gür-cüstanla sərhəddə Qatardağ silsiləsi Ceyrançöl adlanan ərazidə qumsal dağların qayalıqları üzərində, gediş-gəliş üçün o qədər də asan olmayan bir yerdə yerləşən “Keşikçi qala” və onun ətrafında “David Qareci” adlandırılmış mağara - məbədlər kompleksi məhz bu rayonun ərazisindədir. Bu mağara-məbədlərdə xristian dini motivləri əsasında çoxsaylı freskalar işlənmişdir.

Həmin ərazi 19 dekabr 2007-ci ildən etibarən ölkə Prezidentinin 2563 sayılı sərəncamı ilə “Keşikçidağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan edilmişdir.

Qoruğun ərazisi bir qala, iki məbəd, bir inanc yeri (Qüdrət bulağı) olmaqla, 70-dən çox mağara-məbəd kompleksindən ibarətdir. Burada uzun zaman kəsiyində mövcud olmuş mədəniyyətlər bir-birini əvəz etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tolerant bir ölkə olaraq Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə yaradılmış, fərqli dini etiqadlara xidmət edən abidələrə münasibət həmişə müsbət – birmənalı olmuşdur. Həmin abidələrdən biri olan, “Keşikçidağ” qoruğundakı maddi mədəniyyət abidələri təbii, fiziki təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, öz tarixi simalarını indiyədək qoruyub saxlaya bilmişlər.

Həmin mədəniyyəti bizlərə miras qoyub getmiş istər atəşpərəstlər, istərsə də zaçpərəstlər mahiyyət etibarən eyni məqsədə – mənəvi-əxlaqi kamilliyə can atmış, tanrıçılıq fəlsəfəsini təbliğ edərək, onun carçısı olmuşlar.

Düşünürük ki, bu cür abidələr müasir şəraitdə sivil dünyamızda beynəlxalq turizm sahəsinin diqqətini cəlb edəcək, oraya kütləvi turist ekskursiyalarının təşkil edilməsinə zəmin yaradacaqdır. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq turizmin diqqət mərkəzində olan belə unikal mağaralar İordaniyada – qədim Petrada, Türkiyədə Kappadokiya bölgəsində və digər ölkələrdə mövcuddur.

Qeyd edək ki, bu materialın müəllifləri Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin göstərişinə əsasən qoruq ərazisində, eləcə də qoruq ərazisinə yaxın olan “Candargöl”ü ətrafında turizmin təşkili ilə əlaqədar olaraq inşaat - tikinti işlərinin aparılması üçün daha münasib landşaftın fotosəkillərini və kompleks təkliflərin ilkin variantını hazırlamışlar. Həmin materiallar nəzərdən keçirilmək üçün nazirliyə təqdim edilmişdir. Ümumiyyətlə, münasib iqlim şəraitinə və əlverişli coğrafi əraziyə malik olan bu bölgədə turizmin inkişaf etdirilməsi üçün real imkanlar vardır. Təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, tarixi keçmişimizi özündə əks etdirən belə unikal abidələr sovet dövründə mühafizə olunmamış, əksinə, dağıdılmış, zəngin freskalar qazılmış, cızılmış, yararsız vəziyyətə salınmışdır. Əlbəttə, beynəlxalq turizm təşkilatı, eləcə də digər beynəlxalq təşkilatların dəstəyi və himayədarlığı ilə bölgədə beynəlxalq turizmin təşkili istiqamətində geniş miqyaslı işlər aparıla bilər. Həmin işlərin tərkib

hissəsi kimi freskaların və ümumiyyətlə, mağara - məbədlər kompleksində bərpa işlərinin aparılması xüsusi olaraq diqqət mərkəzində olmalıdır.

Mağara-məbədlərin həm müqəddəs yer kimi ziyarət edilməsi, həm də oraya yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, turizmin cəlb edilməsi, bu gün dini azadlığın, tolerantlığın təntənəsi olmaqla yanaşı, həmçinin bu abidələrin dünyaya tanıdılmasında əhəmiyyətli olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, "Təknur", 2009, 444 s.
2. Hacıyev İ.A. "Keşikçidağ": alban – xristian məbədləri. AMEA Mİİ, İncəsənət və mədəniyyətin problemləri. Beynəlxalq elmi jurnal. Bakı, "Təknur", 2012, №1 (39), s. 11-23.
3. Hacıyev İ.A. "Keşikçidağ" mağara-məbədlər kompleksi. "Elm" qəzeti, 2012, 21 sentyabr № 27-28 (1045-1046).

Açar sözlər: abidə, qoruq, freskalar, restavrasiya, turizm.

Имаш Гаджиев, Муса Мурсагулиев (Азербайджан)

Перспективы развития туризма в Государственном Историко-культурном Заповеднике «Кешикчидаг»

В статье рассказывается о значимости исследования и изучения культур, развивающихся в различные исторические периоды в одном из древнейших поселений людей – Азербайджане, с историко-этнографической и археологической точек зрения. Рассматриваются перспективы развития туризма в Государственном Историко-культурном заповеднике «Кешикчидаг», являющемся одним из таких памятников.

Ключевые слова: памятник, заповедник, фрески, реставрация, туризм.

Imash Hajiyev, Musa Mursaguliyev (Azerbaijan)

The development prospects of tourism in the State Historical and Cultural Reserve "Keshikchidagh"

In this scientific work have talked about one of the most ancient lands of the world – about Azerbaijan's living places that have been existed since the ancient period and about the importance of material and cultural monuments. The development prospects of tourism in the State Historical and Cultural Reserve "Keshikchidagh" – one of such monuments is analysed.

Key words: monument, reserve, frescos, restoration, tourism.

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm naziri Ə.Qarayevin qoruğa səfəri (avqust 2008-ci il).

2. Sıldırım qayalıqda mağaralar.

3. İ.Hacıyev, M.Musaqulov, A.Məmmədov
“İlham Əliyev adına zirvə”də (iyul 2012-ci il).

4. Cəndərgöl.

QAFQAZ ALBANİYASININ TARİXİNDƏN

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, yurdumuzun bir milyon beş yüz min il dən artıq tarixi vardır. Başər tarixində ardıcıl olaraq ictimai – iqtisadi mərhələlər keçmiş məmləkətimiz dünya sivilizasiyasında önəmli yerlərdən birini tutur. Yurdumuzun ərazisində yerləşən ən qədim dövlətlərdən biri də Qafqaz Albaniyasıdır. Arxeoloji materialların araşdırılması, müxtəlif arxiv mənbələri, tədqiqatlar bizə imkan verir qeyd edək ki, orta əsrlərdən başlayaraq, Qafqaz Albaniyasında mədəniyyət inkişaf edir, xarici əlaqələr möhkəmlənirdi. Orta əsrlərdə, Albaniyanın ərazisi, müasir Azərbaycan Respublikasının eləcə də, Ermənistanın, Dağıstanın bir hissəsini və Şərqi Gürcüstanın indiki ərazisini əhatə edirdi.

Görkəmli qafqazşünas tarixçi Yevgeniy Krupnov Yazırdı: “Albaniya tarixinin öyrənilməsi işində heç bir məhdudiyyət və məcburiyyət olmamalıdır. Albaniya tarixini müxtəlif ölkələrin tarixçiləri öyrənirlər. Lakin, bir şey də məlumdur. Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar.”

Eramızın I əsrindən başlayaraq, Roma imperiyası ərazisində yaranmış xristianlıq dini imperiya ilə iqtisadi və mənəvi əlaqələri olan Cənubi Qafqaza da yayılmağa başlamışdır. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlunun “Aqvan tarixi” əsərində Qafqaz Albaniyasında xristianlıq dininin yayılması, müxtəlif kilsə və məbədlərin tikilməsi barədə qiymətli məlumatlar vardır. Tarixi mənbələrdə alban kilsəsi apostol kilsəsi adlandırılır. Çünki, xristianlığı Albaniyaya eramızın 54–57-ci illərində apostol müqəddəs Yelisey gətirib. Qafqazda tikilən ilk xristian kilsəsi olan məşhur Kiş məbədi hazırda Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşir. Qax rayonunun Qum kəndindəki xristian məbədi memarlıq – konstruktiv yerləşməsinə görə mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən sənət əsəridir. Ləkit kəndində yerləşən məbəd də arxaik inşaat üslubu ilə tikilmişdir. Məşhur

Avey məbədi Qazax rayonunun ərazisində yüksək Avey dağının zirvəsində yerləşmişdir.

Mütəxəssislərin fikrinə, “alban” sözü türkdilli tayfalarla bağlıdır. Belə ki, Orta Asiyada Qazaxstanda alban adlı türkdilli qəbilə yaşayır. Çuvaşların əcdadları isə Qafqaz dağlarının o biri tayından gəlmiş alpanlar idi.

Tarixi salnamələrdən bildiyimizə görə, Alban dövlətinin tərkibində 26 müxtəlif dildə danışan tayfalar yaşayırdılar: leqlər, kaddusilər, amardlar, utilər, udinlər, xınalıqlar (Quba), buduqlar (Quba) və s. Alban dövlətinin paytaxtı Kabalaka (Qəbələ) olmuşdur. Qobustan daş kitabələrindən məlum olur ki, bizim eramızın I – II əsrlərində Roma və Albaniya arasında artıq diplomatik və ticarət əlaqələri yaranmışdı.

Albaniya çarı III Vaçaqanın (487 – 510) hakimiyyəti dövründə Albaniyada 300-dən artıq kilsə və məbəd tikilib. VII əsrin ortalarında ölkədə 30-dən çox monastır olub.

Alban katolikosluğunun taxtı IV – V əsrlərdə Dərbənddə Çola monastrında, VI – VII əsrlərdə Bərdə monastrında, VIII – IX əsrlərdə Ağdərə rayonunda müqəddəs Yelisey monastrında, X – XV əsrlərdə Kəlbəcər rayonunda Xudavənd monastrında, XV – XIX əsrlərdə Gəncəsər monastrında yerləşmişdir. Məşhur şərqşünas alim, akademik Z. Bünyadov VII əsr ərəb müəllifi Əl – Vakinin əsərini tədqiq edərkən, maraqlı tarixi bir kəşf aşkar etmişdi. Məlum olmuşdur ki, Ərəb xilafətinin başçısı xəlifə Müaviyə (661 – 680) Qafqaz Albaniyasına qarşı işğalçılıq hücumuna başlamaq istərkən, Abid İbn Şəfiyyə Əl – Cürhumi adlı şəxsdən Qafqaz Albaniyasında hansı tayfaların yaşadığını soruşmuşdur. Hərbi kəşfiyyat xarakterli məlumat toplamaq məqsədilə Qafqaz Albaniyasında olmuş bu şəxs xəlifənin sualına cavab olaraq deyib ki, bu ölkədə türklər üstünlük təşkil edir, tayfalararası ümumi dili türk dilidir.

Tarix bir daha sübut edir ki, eramızın V əsrindən başlayaraq, Alban pravoslav kilsəsi ilə erməni qriqoryan kilsəsi arasında daima mübahisə və çəkişmələr davam etmişdir. Ermənilər erməni dilini rəsmi kilsə dili elan edib, alban əlifbası ilə yazılmış dini kitabları, salnamələri, epigraflıq yazıları məhv edirdi.

Alban katalikosu Nersesin ədəbi – teoloji irsindən olan nümunəsi – ana dilində dövrümüzədək bir əsəri gəlib çatmışdır ki, bu da XIII əsr türkdilli alban (qarqar – qıpçaq) ədəbiyyatlarının əldə olan şedevr nümunələrindən biridir.

Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəri Albaniya tarixinə dair qiymətli mənbədir. O, yazırdı: “Albaniya xristianlığı ermənilərdən 270 il qabaq qəbul etmişdir.”

Akademik Z.Bünyadov yazırdı ki, bəzi müəlliflər tarixi təhrif edir, Albaniya hökmdarı Cavanşiri (628 – 680) “erməniləşdirməyə” çalışır. Məsələn, S.T. Yermeyan onu “alban – erməni işxarı Djuanşer” adlandırır. N.Aqınyan isə (Avstriya) iddia edir ki, “ümumiyyətlə belə bir knyaz olmamışdır”. Bununla əlaqədar Kalankatuklunun “Albaniya Tarixi”-dən Cavanşiri ilə bağlı 1 – 2 epizodu yada salaq:

1. Cavanşir İran Sasanilərinin Ərdəşir (Mehranilər) sülaləsindən olan Albaniya knyazı Varaz - Qriqorun ikinci oğlu idi. O, İberiya sərhədlərindən Dərbəndə və Araz çayına qədər olan torpaqları hakimi – mütləq kimi idarə edirdi.
2. İrənlilər Albaniyaya basqın edirlər. Bir neçə döyüşdə Cavanşir qələbə qazanır. Lakin düşmənlər Bərdəyə daxil olur anasını və qardaşını əsir alır. Cavanşir Gürcüstan knyazı ilə “Sarsılmaz sülh sazişi” bağladı və qonşusunun köməyi ilə tezliklə Utı vilayətinə yürüdü və orada rastlaşdığı bütün irənliləri qılıncdan keçirdi. O, şəhəri alaraq, öz anasını və qardaşını azad etdi. Cavanşirin qələbələrini görüb eşidən erməniyə və Gürcüstan ayanları onun üçün öz nəsilərindən qız seçib onunla qohum olmaq istəyirdilər.

Bu gün Azərbaycan ərazisinin 20 % çoxu Ermənistan işğalı altındadır. Onlar bu torpaqlarda yerləşən milli mədəniyyət abidələrimizi qəddarcasına dağıdırlar. İşğal zonalarında dövlət siyahısında olan yüzlərlə abidə qalmışdır. İşğalçılar geniş miqyaslı, qeyri – peşəkar arxeoloji qazıntılar aparır, kurqanları dağıdır, qarət etdikləri tapıntıları Ermənistana daşıyırlar.

Lakin ermənilər, Qafqaz Albaniyası tarixini saxtalaşdırma bilməzlər. Çünki, tarixçi alimlərin əlində bununla bağlı kifayət qədər faktlar vardır.

Gürcüstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Gürcüstan Əlyazmalar Fondunun baş elmi məsləhətçisi Zaza Aleksidze isə vurğulamışdır ki, “Albaniyanın ərazisi qədim Azərbaycan torpaqlarıdır. Azərbaycandakı Alban kilsəsi erməni kilsəsinin tarixindən daha qədimdir” – deyən Z.Aleksidze qeyd etmişdir ki, bununla bağlı yanlışlığa yol verən ermənilər sonradan buna görə üzr istəməyə məcbur olurlar.

Mən bunu da qeyd etmək istərdim ki, bizim institutun əməkdaşı I.Hacıyev neçə illərdir ki, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin tabeliyində olan “Keşikçidağ” qoruğunda mağara – məbədər kompleksində tədqiqat işləri apararaq maraqlı nəticələr almışdır. Həmin nəticələri əks etdirən məqalə internet sahifələrində yerləşdirilmişdir. Belə araşdırmalar təbii ki, obyektiv nəticə ilə yekunlaşarsa, bu, gələcək tədqiqatlar üçün də müəyyən stimül yaradır.

Bu gün Azərbaycan ərazisində mövcud olan tarixi abidələrin adlarının özünə qaytarılması istiqamətində çox böyük addımlar atılır. Qafqaz Albaniya-

sının tarixi ilə bağlı həm Azərbaycan, həm də dünyanın bir çox ölkələrindən olan albanşünas alimlər növbəti araşdırmalara başlamışlar. Biz inanırıq ki, görülən işlər bəhərsiz qalmaqacaq və bu gün Azərbaycan xalqının hər bir nümayəndəsi, azərbaycanlı adını daşıyan hər bir insan bu işdə bitərəf, biganə qalmaqacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. K.Əliyev. Antik Qafqaz albaniyası. (E. əvvəl I – b.e I əsrlər) Bakı. 1974
2. Z.Bünyadov. Azərbaycan VII- IX əsrlərdə, Bakı 2008.
3. Azərbaycan tarixi. (I, II cild). Bakı 2007.
4. Moisey Kalankatlı. Alban tarixi. Bakı 2007.
5. Крупнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность.
6. V.Piriyev. Azərbaycanın tarixi – siyasi coğrafiyası, “Müəllim” nəşriyyatı
7. M.Əliyeva. Qafqaz Albaniyası haqqında.
8. V.Əsədov. Azərbaycan Tarix və Mədəniyyət abidələrinin mühafizə sədri-nin müavini.
9. T.M.Məmmədov. Qafqaz albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı. 2006.
10. K.V.Trever. Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti haqqında oçerklər. Monoqrafiya (451).
11. Bəxtiyar Tuncay. “Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı” Bakı 2007
12. Tofiq Köçərli. “Qarabağ: yalan və həqiqət” kitabından.
13. Beynəlxalq Elmi Konfrans. “Qafqaz Albaniyasının Azərbaycanın və Qafqazın tarixində yeri və rolu.” 1 Dekabr. 2011 – ci il.
14. İ.Hacıyev. “Keşikçidağ” mağara – məbədər kompleksi. “Elm” qəzeti, 2012, sentyabr, №27 – 28 (1045-1046).

Açar sözlər: arxaik abidələr, türkdilli xalqlar, məbədər, Qafqaz Albaniyası, tarix.

Сехрана Касими (Азербайджан)

Из истории Кавказской Албании

В данной статье освещены социально-культурные, общественно-политические аспекты Кавказской Албании. Здесь автор, опираясь на взгляды исследователей, анализировал различные типовые особенности

албанских архитектурных памятников во взаимосвязи. Был произведен разбор целеустремленных работ, сделанных вне границ республики за последний период.

Ключевые слова: архаические памятники, тюркоязычные народы, храмы, Кавказская Албания, история.

Sehrana Kasimi (Azerbaijan)

Caucasian Albania in the history of Azerbaijan

The given article discusses sociocultural, socio – political aspects of life in Caucasian Albania. The author, basing on views of researchers, analyzes various typical features of Albanian architectural monuments in interrelation. The purposeful works, performed out of the Republic last period have been studied as well.

Keywords: archaic monuments, Turkish-speaking peoples, temples, Caucasian Albania, history.

QAFQAZ ALBANİYASININ MEMARLIĞI DÜNƏN VƏ BU GÜN

Alban memarlıq sənəti özünəməxsus mürəkkəb koloriti, texnikası, təkrar olunmaz gözəlliyi və üslubu ilə həmişə maraqlı doğurmuş və seçilmişdir. Həmişə diqqət çəkən yenilik öz məzmununa görə maraqlı doğurduğundan digər Qafqaz xalqları da qədim alban mədəniyyətindən faydalanaraq özlərinin memarlıq və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Qafqazda köklü tarixləri olmayan ermənilər burada süni şəkildə öz tarixlərinin izlərini yaratmaq məqsədi ilə Alban abidələrini mənimsəmək, milli mənsubiyyətini dəyişmək yolunu tutublar. Ən çox mənimsənilməyə məruz qalan abidələr isə xristianlıq dövrü abidələridir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu tipli abidələr üzərindəki xristian dininin rəmz və simvolları, eləcə də daş və divar rəsmləri içərisindəki buna bənzər rəsm nümunələrini əsas götürərək bunları erməniləşdirməyə çalışırlar. Bu da öz növbəsində tarixin saxtalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Azərbaycanın xristianlıq dövrü abidələrinin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi faktlarını gürcü tarixçisi A. Çavçavadze “Ermənilər və qan ağlayan daşlar” əsərində dolğun şəkildə əks etdirmişdi.

Türk tayfalarının alban dövlətinin idarə olunmasında, onun mədəniyyətinin və memarlığının inkişafında danılmaz rolu olmuşdur. Ona görə də bir çox tarixçilər alban memarlığından danışarkən “Alban-türk memarlığı” ifadəsini işlədirlər ki, bu da o dövrlə tam qanunauyğunluq təşkil edir. Albaniya ərazisində yaşayan bu tayfaların bir qismi xristianlığı qəbul edərək xristianlaşmış, bir hissəsi isə sonradan İslamı qəbul etmişdi.

Demək olar ki, Albaniyada şərq xristianlığına məxsus memarlığın bütün növləri inkişaf etmişdi. Alban xristianlığının ilk dövrü üçün xarakterik olan kilsə tikililəri idi. Bu kilsələr uzunsov ibadət zalı olan birnefli məbədlərdən ibarət olmuşdur. Bu növ məbədlərin üstü ikiqatlı sadə daşla örtülürdü. Albaniyada xristianlığın memarlığı üslubunda dairəvi məbədlər deyilən xüsusi memarlıq da yayılmışdı və bu üslub yalnız albanlara aiddir. Bunun da öz səbəbi var. Belə ki, Albaniyada dairəvi məbədlərin tikilməsi erkən xristianlıq

dövrünə aiddir və tədqiqatçıların fikrincə bu məbədlər günəşə ibadət edən albanlar tərəfindən, yeni hələ xristianlığın tam mənimsənilmədiyi və səma cisimlərinə ibadətə qarışdırıldığı dövrlərdə tikilib. Bu cəhət erkən xristianlıq dövrü alban xaçlarında da özünü göstərir. Albaniyada xristian memarlığının ən kütləvi forması isə sovmələrdir. Sovmələr karvan yolları kənarında kiçik ibadətqah rolunu oynasalar da, onlar əslində memorial tikililərdir. Albanlarda həm mehrablı, həm də mehrabsız sovmələrə rast gəlinir. Sovmələrin divarı bir qayda olaraq zərif naxışlara malik nişan daşları ilə bəzədilirdi. Alban dövrünün ən mürəkkəb tikililəri isə bazilikalar və monastırlar hesab olunur. Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu üslub Cənubi Qafqazda yalnız albanlara məxsusdur. Çünki alban dövrü memarlıq abidələrinin divarları üzərindəki elementlər yalnız bu dövr abidələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirilir.

Belə ki, Azərbaycan ərazilərindəki Alban-xristian abidələrinin tarixi-arxeoloji və memarlıq baxımından tədqiqi xristianlığın bir çox xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

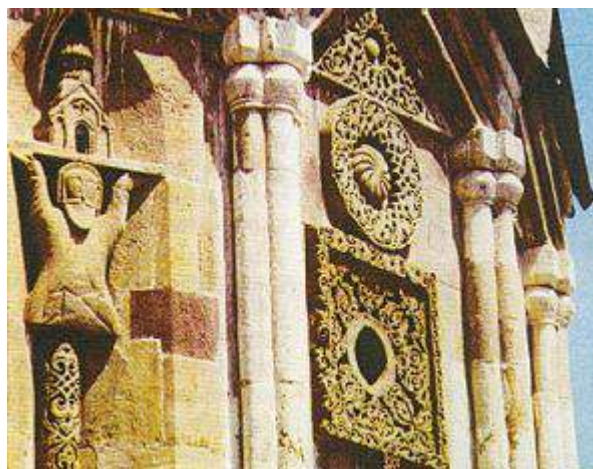
Qafqaz Albaniyası monumental memarlığa daş hörgü işləri əsas yer tutur. Divar materialı olaraq əsasən qərməzə daşdan, əhəng materialından istifadə olunurdu. Divar konstruksiyası əsasən üç laydan: daxili və xarəcə daş sırasından, bu sıraların arası isə böyük çay daşlarından tikilirdi. Daha qədim tikililərdə isə daha çox kobud işlənmiş müxtəlif ölçüdə böyük daşlardan istifadə olunur. Qafqaz Albaniyası memarlığının dekorativ tətbiqi işləri özünə məxsusluğu ilə seçilir. Bu günki günümüzə qədər gələn çıxan daş yonma işləri xüsusi yer tutur. Bizə gəlib cətan memarlıq abidələrində keyfiyyətli daşlardan istifadə olunduğu görünür. Frezli daş yonma işlərini Mamrux, Mingəcəvir məbədlərində görmək olar. Maraqlıdır ki, belə memarlıq işləri olaraq bir çox miniatür əsərində də qarşılaşırıq.

Qafqaz Albaniyası abidələrinin tikilmələrində əsasən bişmiş kərpicdən istifadə olunurdu. O dövrlərdə kərpic bişirən kürelər aşkar olunmuşdu. Burada əsasən Qax payonun Torpaqqala yaşayış yerində və Jdanov rayonunun Örenqala orta əsr şəhər yerində aşkar edilmişdir. Məlumdur ki, bişmiş kərpic inşaat materialı kimi orta əsrlərdə böyük əhəmiyyətə malik olmuş və çox geniş yayılmışdır. Bütöv və parçalanmış kərpic qalıqlarına bütün orta əsr abidələrində təsadüf edilir. Alban memarlığında bir çox formalardan istifadə olunurdu. Tağvari, dairəvi, üzəri şəbəkə daşlarla bəzədilmiş məbədlər o dövrün tarixi əsərləridir. Bu baxımdan burada prinsip konstruktiv, dekorativ formala-

rın saxlanması mühüm yer tutur. Ənənəvi işlərin sırasında əsasən material seçiminə, hündəsi formaların qurulmasına diqqət yritilir. Bu dövürdə ən çox məbəd və manastrlar dayaxşı dekorativ tərtibat işləri aparılırdı. Məbədlərin bədi tərtibat həllində yonulmuş şaquli memarlıq formasını verir. Günbəzli kilisənin kompozisiya mərkəzi orta olan şaqulu şəkildə mehraba istiqamətləndirən səcdəgahıdır.

Gümbəzli məbədlər maraqlı eksteryer həlli ilə diqqət çəkir. Ancaq gümbəzsiz kilisə interyerində arkalar dekorun əsas elementi sayılır. Məbədlərdə gümbəzli eksteryerlərin dekorativ aksentlərdən biri barabanlar sayılır. Bu barabanlar açıq boz rəngli daşla seçilirdi. Bu barabanlar tağların üst qisminə yerləşirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XII-XV əsrlərdə Azərbaycan memarlığının dekorativliyi aparıcı roll oynayır, bu da Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlifliyi ilə bərabər eyni zamanda onun memarlığının zənginliyindən xəbər verir. Qafqaz Albaniyasının memarlı Azərbaycan memarlıq irsinin ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan Antik dövrlə yaranan sadə memarlıq formalarından yaranan kompozisiya həlləri günümüzdə də aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Çarşoğlu 2004
2. К.М. Мəммədзадə. Azərbaycan İnşaat sənəti. “Elm” Bakı 1978
3. <http://www.google.ru> Alban memarlığı “Vikipediya” açıq ensklopediya.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, daş, kompozisiya, məbəd, material.

Лейла Агаева (Азербайджан)**Архитектура Кавказской Албании вчера и сегодня**

Архитектура Кавказской Албании известна большим числом строений, насыщенных геометрическими элементами. В статье указано на то, что здания и сооружения этого периода, построенные из известкового камня имели богатое архитектурное убранство.

Ключевые слова: Кавказская Албания, камень, композиция, храм, строительный материал.

Leyla Aghayeva (Azerbaijan)**The architecture of Caucasian Albania yesterday and today**

The architecture of Caucasian Albania is known for its plural buildings with rich geometrical elements. The article pointed out that the buildings and structures of this period which are built of limestone, have had a rich architectural decoration.

Keywords: Caucasian Albania, stone, composition, temple, building material.

BUZOVNA KƏNDİNİN DİNİ TİKİLİLƏRİNDƏ ALBAN MEMARLIĞININ İZLƏRİ

Buzovna kəndinin memarlıq tikililəri əsasən orta əsrlərdən başlayaraq, XX əsrin əvvəllərinə qədər uzanan böyük bir dövrü əhatə edir. Bu zaman kəsiyində formalaşan kəndin memarlıq xüsusiyyətlərini təyin etmək üçün onun tarixi keçmişini diqqətlə öyrənmək və buradakı dini etnik təbəqələrin həmçinin əhalinin milli xüsusiyyətlərini analiz etmək lazım gəlir.

Kəndin əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olduğunu və dini mənsubiyyətinin əsas böyük hissəsini müsəlmanların təşkil etdiyini nəzərə alsaq, tədqiqatın hansı müstəviyədə aparılmalı olduğunu təyin etmək o qədər də çətin deyildir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Buzovnanın tarixi keçmişini təkcə islam dövrü ilə bağlamaq, elmi primitivlik kimi qəbul edilə bilər.

Buzovnaada aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq təkcə islam dövrü deyil, həmçinin xristian dövrünə aid olan memarlıq tikililərinin müəyyən qalıqları bu günümüze qədər qorunub saxlanılmaqdadır.

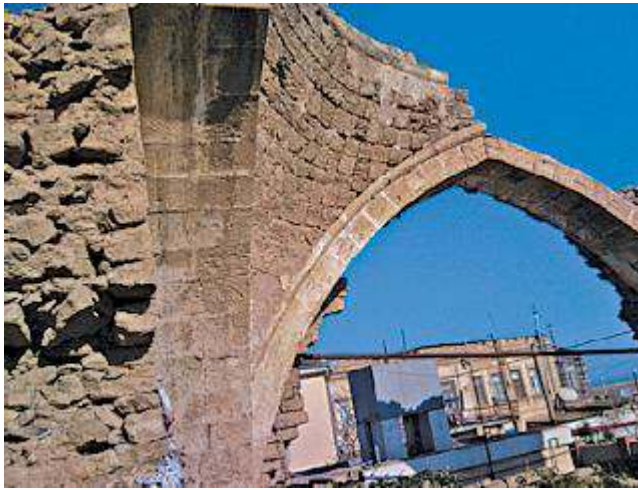
Buna misal olaraq Nəsrani məhəlləsindəki "Tərsapiri", Naxırbulağı yolunun sağ tərəfindəki Qarapaltar piri (Səməvər piri) adlanan türbəni göstərmək olar.

Qarapaltar piri (Səməvər piri)

Yuxarıda adlarını çəkdiyim memarlıq abidələrinin bu günkü texniki vəziyyətinə gəldikdə Səməvər pirini istər görünüş etibarını ilə, istərsə də plan quruluşu baxımından qənaətbəxş hesab etmək olar. Yerləşdiyi məkan kəndin nisbətən hündür hissəsində sal qaya üzərində bərqərar olması ilə əlaqədar abidəyə bir o qədər də ziyan dəyməmişdir. Lakin abidənin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün müəyyən rekonstruksiya tədbirlərinin görülməsinə ehtiyac duyulur.

“Tərsapir” abidəsinə gəlincə onun həm memarlıq üslubu, həm də funksional mövqeyi bir mənalı olmamaqla yanaşı fikir müxtəlifliyi ilə səciyyələnir.

Tərsapir məscidi

Kəndin əsasən yaşlı sakinlərinin söylədiklərinə görə bu tikili müxtəlif adlarla “Tərsapir məscidi”, “Tərsapir” və ya “Nəsrani kilsəsi” kimi adlandırılır. Hətta bəzələrinin dilində “çıldıq”çı kimi fəaliyyət göstərməsi də məlum olmuşdur. Bütün bu fikirlərə aydınlıq gətirmək üçün bu deyimlərin qaynaqlandığı məqamları araşdırmaq lazım gəlir.

İlkin olaraq tikilinin planına nəzər yetirsək görürük ki, xaçvari plan quruluşuna malik olan “Tərsapir” dörd ədəd oxvari tağın əmələ gətirdiyi gümbəzli dam örtüyünə malik olmuşdur. Mövcud vəziyyətində yalnız içərisində şüşə qırıntıları ilə qalanmış bir sahədə yalnız iki tağı qalmış yarısökük vəziyyətdədir. Deyilənlərə görə pirin şüşə qırıntıları altında qalan hissəsində hansısa ruhani şəxsiyyətin qəbrinin olması ehtimalı da vardır. Lakin bu fikrin düzgün olub olmamasını burada tədqiqat işlərinin tamamlanması zamanı dəqiq söyləmək

mümkündür. Plan quruluşunun xaçvari olması, bu tikilinin Alban memarlığına aid olması fikrini aktuallaşdırır. Tərsapirin divarlarında olan bəzi elementlər bu məbədgahın atəşpərəstliyə aid olması ehtimalını da diqqətdə saxlayır. Memarlıq baxımından öz qeyri-adiliyi ilə fərqlənən “Tərsapir”in hazır ki, vəziyyəti qeyri kafi olmaqla yanaşı gələcək taleyi sual altındadır. Vaxtında tədbir görülməzsə, bu memarlıq nümunəsi itirilmək təhlükəsindən sığortalanmayıb.

Buzovna kəndinin ərazisində yaşamış olan əhalinin xristianlardan təmsil olunan hissəsi məhz Tərsapir məscidi yaxınlığında cəmləşmişdilər. Həmin ərazi bu gündə “Nəsrani” məhəlləsi kimi adlanır. Bu deyim Buzovna sakinlərinin dilində ləhcəyə uyğun olaraq dəyişib “Nazranlı” kimi ifadə olunur. “Nəsrani” sözünün kökü Nəsera olmaqla, başqa dinə mənsub olan – xristian kimi tərcümə edilir. Tərsa sözü fars dilindən tərcümədə qorxu qaytarmaq kimi işlədilir. Əslində Tərsa pirin funksiyalarından biri də qorxunu bədənə çıxarmağa xidmət etmişdir. Əsasən Suraxanı və Balaxanı sakinləri bura gəlib, qorxuluqlarını çıxararmışlar. Bu gündə bu ənənə davam etməkdədir. Tərsapirin ərazisində toplanmış şüşə qırıntıları bir daha bu fikri təsdiqləyir. “Tərsapir”in kilsə kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə bu ərazidə yaşayan xaçpərəstlərin istifadəsində olduğu da öz təsdiqini tapıb. Kəndin ərazisində yaşayan qeyri müsəlman əhali müəyyən dövrlərdə məbədgahdan istifadə etmişdir.

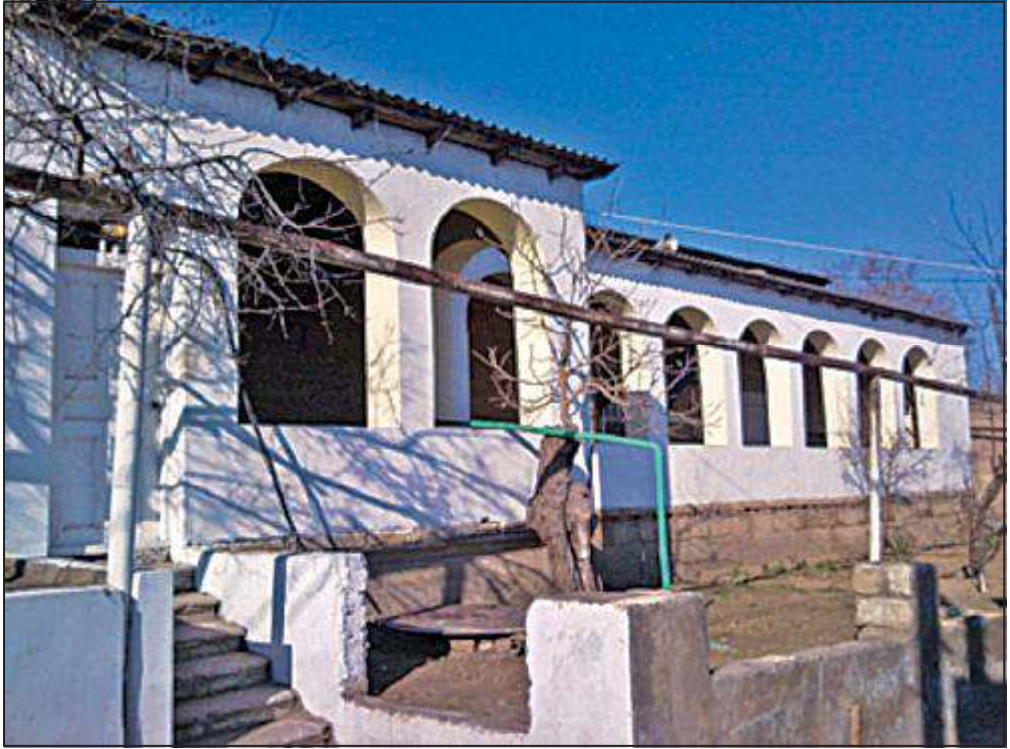
“Tərsa” sözünün başqa bir mənası da xaçpərəst deməkdir. hələ Azərbaycan şairləri və yazıçıları öz əsərlərində tərsa sözünü işlətməmişlər. Azərbaycanın görkəmli şairi Şəhriyarın məşhur bir qəzəlindən misal gətirə bilərik.

Getmə “tersa” balası mən də sənə sayə gəlim
Damenindən yapışib, mən də kəlisayə gəlim
Ya sən islami qəbul eyle mənim dinimə gəl,
Ya da təlim ele, mən Məssəhi İsayə gəlim.

Bir daha “Tərsapirin” tarixi dövrünün bir neçə hissəyə bölündüyü və müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif funksiyalar daşdığına şahidi oluruq. Bu pirin tədqiqatı zamanı orada deyilən qəbir üzə çıxarsa, həmin memarlıq tikilisinin türbə kimi də qəbul etmək olar. Bəzən insanların dilindən bir-birinə ötürülmə mexanizmində tarixi çaşdıran məqamlara rast gəlinir.

Buzovna kəndinin Nəsrani adlanan məhəlləsində yerləşən digər bir məscidin camaat tərəfindən Nəsrani məscidi adlanması bu iki söz birləşməsinin bir-birini təkzib etməsi faktını ortaya çıxarır. Nəsrani sözünün mənası

xaçpərəstdirsə, məscidin xaçpərəstlərə aid olması fikrini düzgün ifadə kimi qəbul etmək olmaz. Bu məscidin sırf İslama aid olunması onun divarındakı kitabənin açıqlanması ilə izah olunur. Görkəmli alim etnoqraf Məşədخانım Nemət bu məscidin görkəmli xadim Əlyar bəyin təşəbbüsü ilə tikildiyini qeyd edir (1840-cı il).

Nəsrani məscidi (İmam Həsən məscidi)

Lakin Buzovnadə xaçpərəstlərin İndiyə kimi yaşaması faktı bir daha bu kəndin tolerant olmasından xəbər verir. Hələ kapitalist illərinde Bakıda neft istehsalının çiçəkləndiyi dövrdə Nobel qardaşları Buzovnadə böyük bir bağ inşa etdirmişlər. Bağın ərazisində sənaye, inzibati, yaşayış binaları ilə yanaşı monastrda inşa olunmuşdur. Lakin həmin bağ sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra müxtəlif idarələrə paylanmış, həmçinin bağın bir hissəsi vərəm dispanseri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qeyd etdiyimiz monastr həmin ərazidə yerləşdiyindən baxımsızlığa uğramış və son dövrlərdə tamamilə dağılmışdır. Bağın müxtəlif idarə və təşkilatların balansına verilməsinə baxmayaraq, alman memarlığının bir çox nümunələri dövrümüzdə qədər gəlib çıxabilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Немат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Абшерона XI - начала XX века. Баку, Элм, 1991.
2. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, 2004.
3. Əliyev İ. Nəməlum Abşeron. Bakı, 2007.

Açar sözlər: Buzovna, Nəsrani, məvzoley, Abşeron, Tərsapir.

Эльчин Алиев (Азербайджан)**Архитектурные следы албанского зодчества в селении Бузовны**

В статье исследованы особенности оформления фасада в Абшеронской архитектуре в селении Бузовны. Жилищные здания построенные в основном известняка показывают соответствующие качества разных периодов, разнообразие состава камней и различные сведения о богатой архитектурной традиции этой деревни. В статье также проанализированы другие методы использованные в оформлении фасада.

Ключевые слова: Бузовна, Насрани, мавзолей, Апшерон, Тарсапир.

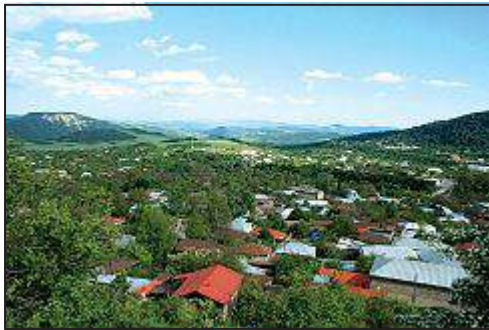
Elchin Aliyev (Azerbaijan)**Architectural traces of albanian architecture in the village of Buzovna**

Peculiarities of facade design in Apsheron architecture in the village of Buzovna are studied in the article. Dwelling buildings built mainly of limestone demonstrate corresponding features of various periods, the variety of the structure of stones and information about the rich architectural tradition of this village. In the article other methods used in facade design have also been analysed.

Keywords: Buzovna, Nasrani, mausoleum, Absheron, Tarsapir.

BASQALIN ANTİK-ORTA ƏSR VƏ QAFQAZ ALBANİYASI TARİXİ XRONOLOGİYASINDA YERİ

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan İsmayılı rayonu ərazisində tarixi-etnoqrafik baxımdan zəngin, orta əsr şəhərlərinin bəzi xüsusiyyətlərini, o cümlədən qədim mədəniyyət, sənətkarlıq irsini bu günə qədər mühafizə edən neçə-neçə yaşayış məntəqəsi halə keçən əsrlərdən dünya şöhrəti qazanmaq səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Belə görkəmli yaşayış məntəqələrindən biri Basqaldır. Şirvanın ən səfalı, zəngin təbiətə malik hissəsində yerləşən Basqal qəsəbəsi xalqımızın bir sıra qədim və keşməkeşlərlə dolu tarixi adət-ənənələrini bu günə qədər yaşatmışdır [5]. Basqal və onun ətrafı antik və orta əsr abidələri ilə zəngindir. Basqalın cənub-şərqində halə eramızın I-II əsrlərindən insan məskənlərinin varlığı arxeoloji tədqiqatlardan məlumdur. Orta əsrlərdə Basqal və onun ətrafı, coğrafi və relyef quruluşuna görə böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur [3].

Orta əsr feodal pərakəndəlikləri dövründə, həmçinin xarici işğalçıların basqınları zamanında Basqal da yaşayış məntəqələri, eləcə də müdafiə qalaları daha da inkişaf edib genişlənmişdir. Qəsəbənin şimal qurtaracağında ucalan Niyal dağında XI-XII əsrlərin qalaları Şirvanşahların mühüm müdafiə məntəqəsi olmuşdur. Basqalın cənub-şərqində ilk orta əsrlərdən başlayaraq xanlıqlar dövründə möhtəşəm qala və şəhər xarabalıqları yerin təkinə köçmüş vəziyyətdə qalmaqdadır. [5] Aparılan ilkin – arxeoloji yoxlama tədqiqatların nəticələrinə görə Basqalın cənub-şərqində yerləşən antik və orta əsrə aid abidələrlə zəngin olan “Qalalar” adlanan ərazi qədim insan məskəni dir.

Basqalın “Qalabaşı” məhəlləsi ərazisində qalınlığı bir neçə metrə çatan qala divarlarının izləri bu günədək qalmaqdadır. Basqal –tarixçilərin fikrincə halə IV yüz illikdən mövcud olmuşdur. Qəsəbənin yerləşdiyi indiki ərazi

qədim Alban dövlətinə mənsub olmuşdur [1]. İsmayılı rayonu 1931-ci ilin noyabr ayının 24-nə qədər rayon kimi formalaşdırılmazdan önce ilkin vaxtlar rayonun inzibati mərkəzi Basqal kəndində olmuş qısa müddətdən sonra İsmayılı kəndinə köçürülmüşdür.

Rayon təşkil edilənədək onun ərazisinin böyük bir hissəsi Göyçay qəzasının, bir hissəsi Şamaxı qəzasının, kiçik bir hissəsi isə Şəki qəzasının tərkibində olub. Rayonun ərazisinin zəngin tarixi keçmişi vardır. Ərazidə olan tarixi abidələr və tarixi keçmişimizə aid tapılan çox saylı maddi-mədəniyyət nümunələri bunu təsdiq edir. Rayonun ərazisi uzun müddət eramızdan əvvəl IV əsrin sonu eramızdan əvvəl III əsrin əvvəllərində yaranmış Albaniya dövlətinin tərkibində olmuşdur. VII əsrin əvvəllərində Albaniyanın Girdiman vilayətində Sabir türklərinin nəslindən olan Mehranilər knyazlıqlarını yaratmışlar. Görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə olan Cavanşir (642-682) -də bu nəsiləndən idi. Rayonun ərazisində Talıstan kəndində 4 km şimalda, Ağçayın sahilində Cavanşirin adı ilə bağlı qala mövcuddur [2]. Bütün bu yuxarıda sadalanan fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İsmayılı rayonu tarix etibarən ilə maraqlı xronoloji səhnələri özündə birləşdirir. Bu maraqlı kəşf ediləcək xronoloji səhnələr, güman etmək olar ki, Basqal qəsəbəsindən də yan keçməmişdir və Basqalda bu maddi-mənəvi zənginliklə dolu olan cəzəbətme zolağına çəkilmişdir, lakin indiyənəcən bizlərə gəlib çatmış hər hansı alban emarlığına mənsub nümunə yoxdur və ya qeydə alınmamışdır. Amma İsmayılı rayonun digər kəndlərində aparılan arxeoloji və s. tədqiqatlar nəticəsində Alban tarixinə aid zeyli material tapılmış və qeydə alınmışdır. Tarixdən bilindi ki, kimi yaşayış məskənin olması üçün ilkin ictimai və təbii-bioloji faktorların olması vacibdir. Bura daxildir insan üçün vacib olan qida zəncirinin əl çatan olması, yaşayış və təsərrüfat şəraitini əlverişli olması, yaşayış ərazisinin iqlimi coğrafi quruluş kimi faktorlar. Qeyd edilən bu vacib elementlər ərazinin yaşayış məskəni olmasına, yurdsalmasına təsir edən ən böyük faktordur. Ne-

cəki əsrlər öncə antik Kürdüvan ərazisində yaşayışın dağılması yuxarıda sadalanan elementlər zəncirinin qırılması səbəbindən baş vermişdir. Kürdüvan Basqal və Mücü çayları arasında, Şamaxıdan Qəbeləyə gedən yolun üstündə yerləşən qədim yaşayış yeridir. Adı ilk dəfə X əsrə aid anonim mənbə olan «Hüdud əl-ələm» əsərində xatırlanır. Orada deyilir ki, Şirvanda Kürdüvan adlı kiçik, abadan və nemətli bir şəhər vardır. Kürdüvan və ona bitişik ərazilərdə antik dövrdən başlayaraq intensiv həyat olub. Kürdüvanla yanaşı olan Xankəndi ərazisində də orta əsrlərə aid çoxsaylı tikinti qalıqları mövcuddur. Orada vətəndaşlar öz şəxsi həyatlarında quyu və ya xəndək yeri qazarkən tez-tez daşdan və ya bişmiş kərpicdən inşa edilmiş tikinti qalıqları üzə çıxır. Kəndin mərkəzi hissəsində olan qala-saray kompleksin qalıqları bu gün də qalmaqdadır. Əlbəttə, qeyd olunan ərazidə bu cür zəngin maddi-mədəniyyət qalıqlarının mövcud olması orada daha qədim dövrə aid yaşayış izlərinin olduğunu ehtimal etməyə əsas verirdi. Çünki, kifayət qədər geniş ərazini əhatə edən və daha çox elitar təbəqə üçün xarakterik olan mədəniyyət bünövrəsi və ənənəsi olmadan konkret ərazi daxilində birdən-birə formalaşma bilməzdi. 1976-cı ildə sel sularının Kürdüvan yaxınlığında açmış olduğu dərin yarıqlarda üzə çıxan antik dövr və erkən orta əsrlərə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları bunu bir daha təsdiq etdi. Həmin ərazidə arxeoloq F.L. Osmanov tərəfindən aparılan müşahidə və kəşfiyyat axtarışları zamanı qalınlığı 3 m-ə çatan, yaşayış izləri və qəbir nümunələri ilə zəngin olan mədəni təbəqə olduğu müəyyənləşdirilib. Mədəni təbəqənin üstü təqribən 2 m qalınlıqda olan çınqıl və qarışıq torpaqdan ibarət lal təbəqə ilə örtülüb. Bu isə onu göstərir ki, e.ə. I əsrdən eramızın V əsrinədək intensiv həyat olan həmin ərazi təqribən 1500 il bundan öncə sel suları altında qalıb. Beləliklə, eramızın V əsrinin sonlarında həmin ərazidə həyat dayanıb. Sakinlər isə yaxınlıqdakı su tutmayan, nisbətən hündür ərazilərə köçüb. Basqal və Xankəndi ətrafında ilkin yaşayış yerləri məhz bu zəmində meydana gəlib [4]. Deyilənə nəzərən onu söyləmək yerinə düşərdiki, əhalinin buraya yerləşməsindən sonra yenidən tikinti quruculuq işlərinə başlanılıbdır və ilk əvvəl mənsub olduqları tikinti-təsərrüfat nümunələrinin oxşarını burada inşa etməyə səy göstərmişlərdir. Ən azında o səbəbə bunun baş verdiyini iddia etməyi onula bağlamaq olar ki, yaşayış və yurdsalam üçün hansı şəraitə uyğunlaşmışlarsa bunu reflektiv olaraq yenidən o tərzdə yaşamaq istəyəcəklər, əlbətdəki ərazinin coğrafi iqlim quruluşunu nəzər almaq sürəti ilə. Bir qayda olaraq antik-orta əsr tarixləri araşdırılarkən tapılan tikililər əsasən dini ibadət və qala saray kompleksləri

ƏDƏBİYYAT

1. N.Zeynalov. Basqalın memarlıq irsi. Memarlıq, şəhərsalma tarixi toplusu. №3. səh 96 2. <http://ismayilli.aztelemek.org/ismayilli.html>
3. Nadir Rafailoğlunun hazırladığı video material http://youtube.com/watch?v=2Zv-nnvH7_o 03.12.2011
4. Qafar Cəbiyev. Girdiman tarixi IV-IX əsrlər. səh 112-113
5. Miryavər Hüseynov, Basqal qəsəbəsi
6. <http://www.ismayilli-xeberleri.info/2012121/464-basqal-sirli-al601m-dir.html>

Açar sözlər: Basqal, qalalar, qalabaşı, adət-ənənə, relyef.

Nasib Zeynalov (Azərbaycan)**Место селения Басгал в исторической хронологии древнего средневековья и Кавказской Албании**

Многочисленные жилые поселения, находящиеся на территории Исмаиллинского района и защищающие некоторые особенности богатых с историко-этнографической точки зрения средневековых городов, в том числе культурное наследие прошлых веков, поднялись на уровень всемирной известности. Басгал является одним из таких жилых поселений. Басгал, расположенный в самой живописной части Ширвана, сохранил до наших дней древние обычаи и традиции нашего народа.

Ключевые слова: Басгал, замки, Галабашы, традиция, ландшафт.

Nasib Zeynalov (Azerbaijan)**The place of Basqal in the ancient - medieval and historical chronology of Caucasian Albania period**

In Ismayilli, one of the beautiful corner of Azerbaijan, there are a lot of settlements, which preserved some features of medieval towns rich in historical and ethnographic point of view as well as ancient culture ancient artistic heritage to this day, gained their reputation in the last century. One of these prominent settlements is Basqal. Basqal which is situated in the most beautiful and rich part of Shirvan saved ancient and toifful historical traditions of our nation.

Keywor ds: Basqal, castles, Galabashi, tradition, landscape.

К ПРОБЛЕМЕ РЕСТАВРАЦИИ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ

Ценности культурного и природного наследия представляют исключительный интерес – как часть всемирного наследия человечества, выдающаяся универсальная ценность - с точки зрения истории архитектуры, искусства, науки. Истоки зодчества Азербайджана, коренящиеся в глубинных пластах цивилизаций несут системную информацию о мировоззренческих идеях эпох, о развитии науки и техники. Многовековое архитектурное наследие Азербайджана воплощает уровень развития производительных сил, силу и мощь созидательной мысли сменявших друг друга поколений мастеров архитектурно-строительного цеха. Разнообразие типологического спектра сооружений отвечало всем сторонам жизненного уклада социума, а их изучение способствует уяснению многочисленных граней истории и культуры народа, диапазона его духовных ценностей. Широкая типологическая линейка монументальных сооружений характерна многообразием композиционных решений, рациональностью пространственных разработок, отточенностью инженерно-технической мысли, стилистическим единством.

Главной и основной задачей реставрации памятников архитектуры является предотвращение безвозвратной утраты строения, возникающие требования к его безусловной сохранности, среди утраченных - круглый храм в с. Лекит и базилика в с. Кум Гахского района, Ханская дача в с. Нардаран и замок в сел. Шаган Абшеронского района, бузхана в Нахчыване, мавзолеей в с. Дер., минареты в с. Карабаглар (Нах. АР), 11-ти и 15-ти пролетные Худаферинские мосты, крепость «Чирах Гала» в Дивичинском районе, мавзолеей «Дири-баба» в с. Мараза Шамахинского района, мавзолей - в Губе, в с. Агбиль и в с. Алпан Губинского района. Бесследно исчезли усыпальница «Джомард Гассаб» в Гяндже, мавзолеей «Ахсадан-баба» в Барде, мечеть «Гилейли» в Шеки, хамам «Ширли хамам» в Губе, мечети у большой чинары и «Мингис» и Ордубаде и множество других памятников.

Вместе с тем, много положительного сделано в плане реставрации, консервации и реконструкции памятников, спасены от окончательной утраты десятки зданий и сооружений, построенные во всех регионах страны. В декабре 2000 года Ичери Шежер, Гыз галасы и Ансамбль дворца Ширваншахов были включены в список памятников Мирового культурного наследия ЮНЕСКО.

Разнообразие строительных материалов, конструктивных особенностей, приемов композиции и декоративного убранства в различных памятниках архитектуры, а также многообразие причин и характера изменения их первоначального облика предопределило такое же разнообразие стоявших (и стоящих) перед архитекторами – реставраторами задач и методов их решения.

Физическая сохранность памятника неизменно выступает на первый план, поскольку именно она гарантирует его восприятие в сознании человека. Хотя, вместе с этим «реставрация должна стремиться к восстановлению потенциальной целостности произведения искусства при условии, что её результатом не должно быть появление художественной или исторической подделки (новодел), и при условии, что она не должна уничтожать всех следов жизни произведения в прошедшем с момента его создания времени» (1, с. 33).

Основополагающим для реставраторов всего мира и по сей день остается Венецианская хартия, принятая на II Международном конгрессе архитектурных и технических специалистов по историческим памятникам (1964), на платформе которой основаны этические критерии выбранной профессии.

В 1972 г. в Париже была принята «Конвенция по охране Всемирного культурного и природного наследия», где был разработан «тест на подлинность» памятника. На этой базе лежит тезис четырех основных параметров – «подлинности» материала, «подлинности» мастерства исполнения, «подлинности» первоначального замысла (т.е. подлинность «формы») и «подлинность» окружения (2).

Реставрация памятников архитектуры сложный многотрудный процесс с многосторонними комплексными исследованиями. Здесь предусмотрен цикл работ по архитектурному изучению памятника, а также цикл инженерно-технических изысканий. Архитектурное изучение памятника призвано наиболее полно осветить целый ряд вопросов, в числе других особенно важной считается необходимость сбора «аналогий» исследуемого объекта, иначе говоря, необходима информация (знаний) о типологической принадлежности строения.

Архитектурная форма включает в себе всю совокупность объективных, исторически сложившихся закономерностей. Основой композиционного строя монументального строения является системообразующая структура в её уникальных и типических проявлениях. В пределах каждого типа монументальных строений обнаруживается многообразие архитектурно-художественных выражений, точно определяемое как «единство в многообразии». Многочисленность произведений архитектуры некоторых типов строений дает возможность проследить эволюцию архетипа композиционной структуры. Анализ пространственной структуры монументальных зданий в процессе эволюции как во времени, так и в пространстве, выявляет наиболее устойчивые типы с соответствующими трансформациями и изменениями в общей композиционной характеристике.

В рамках устойчивых архетипов, выявляющих жизнеспособность их исторического существования, практически происходило генерирование внутривариантной вариантности, гибкость и разнообразие средств пространственного обновления. Вместе с тем становится очевидным, что живая творческая мысль придерживалась устойчивых, апробированных временем композиционных схем, утверждая, таким образом, универсальность системы художественного языка.

Для создания фундаментальной теоретической базы в целях интеграции в современную архитектурную практику творчески освоенных принципов и приемов монументального зодчества архитекторы-ученые и архитекторы-проектировщики проявляют вполне понятную и закономерную заинтересованность в освоении многовекового богатого наследия. Реставрационные и реконструктивные работы, как и возведение новых строений требуют научных обоснований, экстраполированных на глубинные закономерности архитектуры и градостроительства. Расширение подобных исследований приобретает программную значимость как для архитектуроведения, так и для архитекторов-практиков.

Сохранение культурной идентичности ныне приобретает особую остроту, а преимущественно-эволюционный путь развития архитектуры вполне естественен и ограничен на очередном витке социально-экономического развития. Более того, безотлагательное проведение реставрационных мер для все более растущего числа обветшавших произведений архитектуры в исторических центрах – все это принадлежит к числу главных архитектурных задач (3, с. 18).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Чезари Бранди. Теория реставрации. - Пьяченца – Флоренция, 2011.
2. <http://restorewiki.ru>
3. Райха Амензаде. Смысл архитектурного наследия, Tarixi-mədəni irsin qorunması və təbliği problemləri. – B., 2010.

Ключевые слова: консервация и реставрация памятников архитектуры, международные документы по охране памятников, физическая сохранность памятника, архитектурное наследие.

Rayihə Əmənzadə (Azərbaycan)**Memarlıq abidələrinin bərpa probleminə dair**

Memarlıq abidələrinin bərpası çoxtərəfli kompleks tədqiqatların mürəkkəb, çətin prosesidir. Memarlıq abidələri bərpasının əsas vəzifəsi tikilinin əbədi olaraq itkisinin qarşısının alınması, onun şəkssiz qorunmasına meydana gələn tələblərdir. Burada abidələrin memarlıq tədqiqinə dair bir sıra işlər, həmçinin mühəndis-texniki araşdırmalar nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: memarlıq abidələrinin konservasiya və bərpası, abidələrin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sənədlər, abidənin fiziki salamatlığı, memarlıq irsi.

Rayha Amenzade (Azerbaijan)**On the problem of restoration of architectural monuments**

The restoration of monument of architecture is a complicated process with many-sided complex investigations. The main task of restoration of architectural monuments is the prevention of irretrievable loss of the building, the appearing demands of its absolute safety. Here is provided a cycle of works on architectural study of monuments as well as the cycle of engineering-technical researches.

Keywords: conservation and restoration of architectural monuments, international documents on the preservation of monuments, physical safety of the monuments, architectural heritage.

МЕМОРИАЛЬНЫЕ СТЕЛЫ ДЖУЛЬФЫ

Надгробия кладбища Джульфы вот уже несколько столетий привлекают к себе внимание искусствоведов и мировой общественности. Во время своего путешествия в 1648г. Александр Родес, описывая кладбище, зафиксировал 10 000 христианских стел. В начале XX века на кладбище их было около 6 000.

Но уже в 1971-73гг., по подсчетам историка Аргамы Айвазяна, сохранилось 2707 крестных камней. Время от времени различными исследователями отдельные памятники выборочно перемещались в те или иные места. Известно, что в 1874г. директором Кавказского музея Густава Радде в музей было перевезено 10 крестных камней XVI-XVIII вв. В советские годы лучшие образцы камнерезного искусства были перевезены в Эчмиадзин.

Джульфинские крестные камни и надгробия можно подразделить на три периода:

1. памятники IX-XV вв. Характерные черты - монументальность форм, узоры цветочно-растительного и геометрического характера: жгуты, плетенки, пальметки и полупальметки, шестиконечные звезды, мотивы виноградной лозы, трилистника. Геометрические и растительные орнаменты христианских стел находят параллели в орнаментальных композициях средневековой штукатурной резьбы культовых сооружений Азербайджана. В XII-XV вв. наблюдается подъем в художественной резьбе по камню, который связан с развитием архитектурного декора и изготовлением мемориальных (надмогильных) памятников. В художественной отделке резных мемориальных (надмогильных) памятников встречаются характерные для средневековых азербайджанских ковров композиционные приемы и орнаментация. Подобные аналогии по характеру богатой декоративной отделки разнообразными орнаментальными мотивами и изобразительными сюжетами прослеживаются в по-

ливной посуде средневекового города Бейлаган (городище Орен-кала) и других крупных ремесленных центров Азербайджана. Каменные рельефы XIII - XV вв. Зирихгерана-Кубачи, известные в научной литературе как «албанские рельефы», не случайно обнаруживают определенную сюжетно-тематическую близость (в декоративной эпиграфике, изображениях отдельных животных и фантастических существ, геральдических композициях) с изображениями на крестных камнях. Ряд зооморфных образов - лев, грифон, олень и др. сюжетно и тематически близки к изобразительным мотивам на фасаде мавзолея 1314г. в сел. Хачин-Дорбатлы (Агдамский р-н).

2. Начало XVI века – середина XVI вв. Начало XVI века - период наивысшего расцвета культуры и искусства феодального Азербайджана. Большое внимание на памятниках материальной культуры уделяется декору. В декоре мемориальных памятников Азербайджана (христианские стелы Джульфы, стелы с арабскими надписями XIV-XV вв. в сел. Гымылкишлак (Хачмасский р-н), каменный саркофаг XV в. в сел. Келакхана (Шемахинский р-н.) прослеживаются общие композиционные и стилистические закономерности. В этот период преобразуется не только орнамент джувльфинских крестных камней, но и их объемная композиция. Крестные камни Джульфы становятся узкой, устремленной ввысь стелой. Центральный крест располагается в узкой нише, завершающейся характерной для азербайджанской архитектуры стрельчатой аркой. Характерны надгробия, где образ креста сливается с декоративным оформлением, раздробляясь на несколько небольших (2, 4 или 6) крестов (1, с.238).

Рассматриваемые скульптурные изображения можно разделить на две основные группы: мирские и религиозные, что также характерно для надгробий из других регионов Азербайджана. Просматривая орнаментальные мотивы мемориальных памятников Азербайджана, мы, наряду с широко известными растительными и геометрическими узорами, обнаруживаем жанровые сцены охоты, жертвоприношений, пиршества. На верхней части крестных камней часто изображались четыре херувима, изображаемые иногда как человекоподобные существа, а иногда, как мистические фигуры с четырьмя головами человека, льва, быка и орла, — суть стражи четырех углов Трона Господня и четырех пределов рая. Тетраморфы — четырехголовые охранники четырех сторон света, присутствующие в

некоторых религиозных культурах, символизируют синтез сил четырех стихий. Образ четырёх животных происходит из пророческого видения Иезекииля (Иез. 1:4-28; 1:5-18; 10:14; 41:19): «... облик их был, как у человека; и у каждого четыре лица, и у каждого из них четыре крыла; а ноги их — ноги прямые, и ступни ног их как ступня ноги у тельца.. И руки человеческие были под крыльями их, на четырёх сторонах их».

Джультфа. 1996.

На нижней части — часто повторяются мотивы: фигура всадника, ткачиха со станком, кузнец с инструментами и др. Изображения «мирских тем», характерны для мемориальных памятников Азербайджана, но не встречается на хачкарах Армении. Всадники на торжественно шествующем коне представлены на других надгробиях - из сел. Чапахчи Дашкесанского района, сел. Шальва Лачинского района и т.д.

3. серед. XVI – XVIII вв. - характеризуются обилием декора, многоплановостью рельефа. Надгробные памятники Азербайджана этого периода выполнялись в форме саркофага, со стелой или без стелы, но в большинстве - состояли только из одной стелы. Стелы представлены разных форм: прямоугольные, подковообразные, стрельчатые, антропоморфные и в форме каменных фигур отдельных животных. В декоре памятников Азербайджана XVI – XVII вв. часто встречаются и схематичные рисунки в виде креста, квадрата, свастики, круга с точкой внутри и т.д., носящие не столько декоративный, сколько символический характер. На джультфинских надгробиях, изображение креста покоится на трехступенчатой горе в виде ступенчатого стилобата - мировой горы. Согласно законам древних религий, человек представлял себе картину мироздания в виде многоступенчатой структуры, где Гора воспринималась как образ мира, находилась в центре мира — там, где проходила его ось (*axis mundi*): продолжение мировой оси вверх (через вершину Горы) - указывало положение Полярной звезды, вниз - место, где входа в нижний мир, в преисподнюю, основание Горы представляло собой «пуп земли». (5, с. 311-315).

Мифологически Вселенная представлена тремя этажами - Небом, Землей, Адом, соединенных между собой центральной осью. Следует отметить, что связанные друг с другом мифологемы - гора небо и горанижний мир - объясняют многие мифологические параллели и целую серию мифов. (6, 5, с. 107-113). Мировая Гора в центральноазиатских традициях и у ряда алтайских народов (Сумер, Сумур, Сумбур и т. п.) нередко представляется как железный столб (иногда железная Г.), который находится посреди земного диска и соединяет небо и землю, вершиной касаясь Полярной звезды. (6, 5, сс.107-113). Согласно мифам алтайских народов, на вершине горы живут 33 тенгри. (6, 5, с.107-113).

Джульфинские надгробия.

1. Надгробие. Джульфа. 1. 1602г. 2. 1575г.

2.

Далее, розетка с отверстием в центре: вход в подземное царство, и наконец, потусторонний подземный мир. На крестных камнях Джульфы ясно прослеживается влияние зороастрийских традиций: крестный камень представляет собой узкую, устремленную ввысь, стелу, где центральный крест располагается в узкой нише, завершающейся характерной для восточной архитектуры стрельчатой аркой.

Наиболее простая композиция - где центральная часть занята большим крестом, углублена. Иногда весь в целом крестный камень помещается в глубокую нишу, всегда имеющую арочное завершение и напоминающую михраб. Следует отметить, что именно на крестных камнях Джульфы выявляется это тяготение к образованию ниши. В этом ракурсе семантически значимая глубина арки-ниши особенно подчеркнута, многослойна.

Джульфинские надгробия.

Часто кроме главного изображения креста в ней расположены еще 2 – 4, 5 изображений крестов, вписанных в углубленные ниши.

Надгробие. Джульфа. 1602 год.

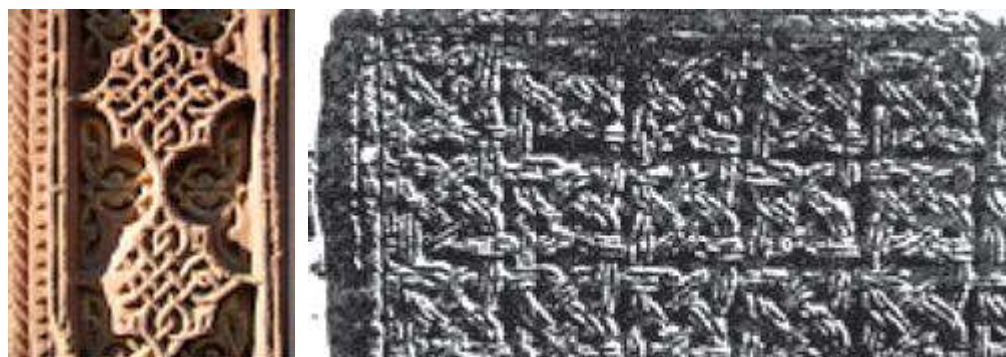
В отдельно квадратном плафоне - всадник в восточной чалме-тюрбане на коне. Конь несет глубокую символику и в индуизме, и в буддизме, и в верованиях степных народов. Его почитание характерно для древней культуры Азербайджана.

Среди изображений - горельефы Христа и евангелистов, Богоматери, изображения трехступенчатых зиккуратов и тд. В

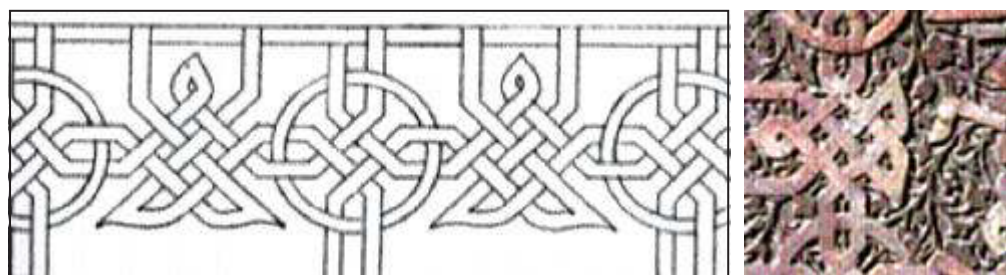

Джульфа. 1602 г.

нижней части крестного камня традиционно высекались символы вечности и справедливости, изображения всадника – Святого Георгия или просто бытовые сцены. Образ креста зачастую сливался с декоративным оформлением, растительным орнаментом. Часто повторяется изображение узла-штенки - узла счастья.

Надгробие. Джульфа.

мавз. Момине-хатун. Нахичевань. 1186 г.

На верхней части стел Джульф инских крестных камней прослеживается образ грифонов, который встречается в персидском фольклоре под именем Симург. Образ Симург имеет различную трактовку. Чаще она воспринимается как вещая птица справедливости и счастья, но в некоторых мифах она является сторожем, восседающем на горе, отделяющей

1583 г. 1592 г. (фото и датировка из матер. кн. Язубсон А.)

потусторонний мир. Образ человеко-грифона был близок народным представлениям жителей Джульфы в качестве оберега-заступника.

Смысл композиции не подлежит сомнению - крылатость свидетельствует о присутствии идеи неба. Эта идея подчеркнута выбором центрального сюжета – полет в небесные сферы царя, сопоставляемого с солнцем.

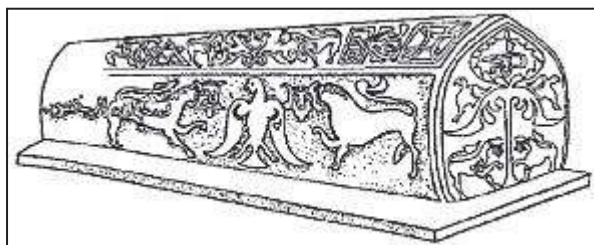

1. 2.
1. знамя Мехтигулу Хана Карабахского. 2. Знамя мусульманского Карабахского полка. XIXв.

Подобная трактовка встречается и в более позднее время: боевое знамя первого конно-мусульманского Карабахского полка, сформированного в 1828 году (2). Л.И. Лавров, описывая надмогильные стелы на кладбищах шамкалов в Кази-Кумухе (Дагестан), обратил внимание на то, что на всех стелах высечены геральдические изображения, напоминающие зороастрийский символ развернутых крыльев. Как отмечает Орбели, предки кубачинцев были одним из албанских племен, сохранивших в своем племенном наименовании «угьбуган»-албан, древнее название своей страны – Албании».

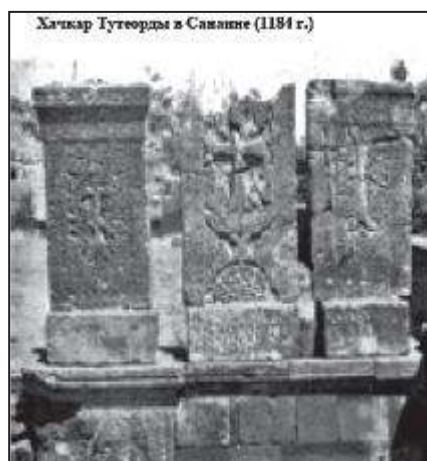
Исследования Г. Курухава, позволили предположить, что символы со стел Кази-кумухских шамкалов имеют отношение к культу солнца, огня и их генетическое родство с маздеитской символикой. В Дагестане, как отмечает В. М. Котович, «изображения птиц на расписной керамике, да и в нескольких изображениях, часто встречаются в сочетании с солярными кругами, иллюстрируя хорошо известную семантическую связь «птица-солнце».

Изучение орнамента древнего Азербайджана показывает, что зороастризм и христианство оказали несомненное влияние на его развитие.

Мусульм. каменный саркофаг. Сел. Калакюрейш. Кон. XIII – нач. XIV в. Дагестан.

«Зороастрийские элементы» отчетливо прослеживаются во всех видах искусств, влияет на развитие художественных процессов на протяжении всего развития материальной культуры Азербайджана. Конечно, большая часть керамического декора связана с более ранними солярными и тотемными культурами. Из сасанидской Персии пришло изображение кушти (ленточки выше копыт на ногах лошади), как признак божественной избранности всадника, изображения восточного мифологического фольклора: драконы, грифоны. К традиционно Сасанидским признакам относятся приверженность к композициям в круге. С другой стороны, в декоре памятников сильно выражены древние, доисламские представления, восходящие к тенгрианству, к языческому политеизму тюркских скотоводов-кочевников. Отметим, что среди крестных камней на кладбище в Джульфе встречаются и могильные камни с изображением баранов, что доказывает происхождение самого кладбища. Албанские крестные камни дают переплетение мотивов христианской иконографии, мусуль-

Армянские хачкары

манского декора и языческой символики, независимо от того были ли их создатели христианами или проповедовали магометанство. И в этом специфика и их важнейшее отличие. Как уже отмечалось, армянские и албанские крестные камни отличаются формой креста, его разработкой – албанские кресты прямые, часто равноконечные, особенно на раннем этапе. Оконцовка армянских крестов круглая, с двойным разветвлением, в то время как у албанских – с тройным. Существуют и композиционные отличия: джульфинские крестные камни отличаются вытянутыми пропорциями (кресты, в центре крестного камня, также вытянуты). Кроме того, Джульфинские, стоят без постамента, в то время как армянские – на постаменте кубической формы (Талин и др.) или на ступенчатом стилобате (Аван, Ангехакот и др.).

И, что интересно, армянские исследователи сами отмечают отличительные особенности Джульфинских стелл. Так, по словам, доктора исторических наук, археолога Гамлета Петросяна: «В иконографическо-стилистическом и семантическом планах крестные камни Джульфы представляют собой исключительное явление в культуре армянских крестных камней. Имея в своей основе классические традиции культуры армянских крестных камней, Джульфа, благодаря своему исключительному экономико-культурному, географическому и политическому положению и роли, в известной степени внесла инновации в иконографию, орнамент и частично семантику крестных камней».

И, наконец, армянские ученые часто опираются на факт отсутствия в азербайджанском языке слова «хачкар». Но, следует отметить, что термин «хачкар» не встречается в армянской средневековой литературе до XII века и имеет персидские корни, слово «хач» было распространено у многих народов (на удинском языке крест – «хаш», аварцев и даргинцев – «хъанч», кумыков – «ханч», лезгин – «хаш» и т.д.). Лингвистический анализ подтверждает, что оба слова – «хач» и «кар» произошли от индоевропейских языков, их корни идут с санскрита – с языка вед, архаических сакральных текстов, положивших начало южно-азиатским традиционным религиозным идеологиям и индоевропейской культуре в целом. Таким образом, наличие тех или других сходных слов в разных этносах свидетельствует о том, что мы имеем дело с культовым термином, который передавался от народа к народу, вместе с культовыми воззрениями, независимо от языков, на которых говорили эти народы.

И, в то же время, армянские «специалисты» утверждают, что термин «хачдаш» был введен, вернее «выдуман» проф. Ахундовым Д.А. В этом случае, можно отметить, что на карте Кавказа существует отрог Хачдаш - водораздел бассейнов рек Воротан с севера и левого притока Вохчи Халадж с юга, располагается в горно-долинной системе Кавказа. Это подтверждает то, что подобная слово «хачдаш» была используемо не только в районах Азербайджана, но и на Кавказе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986.
2. Каджар Ч. Старая Шуша. Баку, 2007
3. Подосинов А.В. Символы четырех евангелистов. Их происхождение и значение. М., 2000
4. Токарев С. О культуре гор и его месте в истории религии. Советская этнография. 1982. № 3.
5. Топоров В.Н. Гора. Мифы народов мира. Т.1. М., 1991
6. <http://www.symbolarium.ru/index.php/Гора>

Ключевые слова: Кавказская Албания, Джульфа, хачкар, хачдаш, композиция.

Aytən Səlimova (Azərbaycan)

Culfa'nın qəbir daşları

Artıq bir neçə yüz ildir ki, Culfa'nın qəbir daşları sənətsünasların və dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edir. Alban dövrünün xaçdaşları Zərdüşçülük, Xristianlıq, ikonaçılıq, çoxallahlılıq və İslam dekorunun sintezini özündə yaşadır. Erməni və Alban xaçdaşlarına gəlincə isə onlar bir-birindən forma və işlənmə texnikasına görə fərqlənirlər. Alban xaçdaşları düz xətlidir, əsasən xaçı yaradan xətlərin ölçüləri bərabərdir, Erməni xaçlarının qurtaracağı isə dairəvidir və xaçların ucları iki hissəyə ayrılır, Alban xaçdaşlarında isə xaçların ucu üç hissəyə ayrılır. Onların kompozisiya fərqləri də vardır.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Culfa, xaçdar, xaçdaş, kompozisiya.

Aytan Salimova (Azerbaijan)

Memorial steles of Julfa

Tombstones of Julfa cemetery are drawing attention of art scientists and world community for several centuries. The cross stones of Albanian period reflect synthesis of Zoroastrism, Christianity, iconography, polytheism and Islamic elements. Albanian and armenian cross stones differ by the form of the cross and technique. Albanian crosses are straight, sizes of lines are equal. The extremity of Armenian cross is round with double branching. Albanian - triple one. There are also compositional differences.

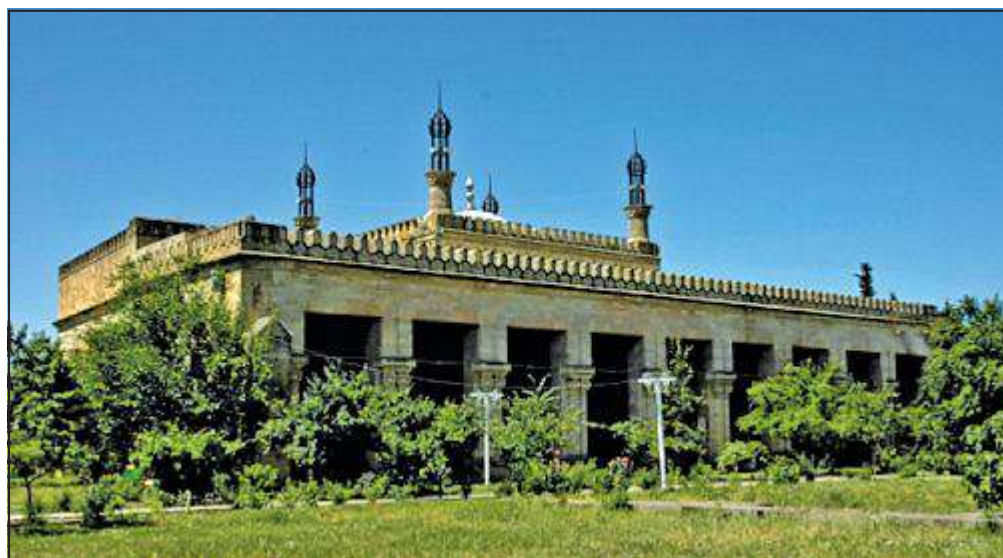
Keywords: Caucasian Albania, Julfa, khachkar, khachdash, composition.

ŞAMAXI ŞƏHƏRİNİN MEMARLIQ İRSİ

Ön Asiyada yerləşən Qədim Azərbaycan torpağı Qafqaz dağlarının cənub-şərq hissələrindən Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqindəki dağlıq ərazilərə qədər olan sahələri əhatə edir. Azərbaycan şimal və şərq yarımkürəsində yerləşir. Dünyada mövcud olan on bir iqlimin doqquzunun Azərbaycanda olması bu torpağın zənginliyindən xəbər verir. Dövlətimizin qərblə - şərqin qovuşduğu əlverişli mövqədə yerləşməsi, zəngin təbiətə malik olması, flora və faunası qədimdən digər dövlətlərdən gələn səyyah və tacirləri özünə cəlb etmişdir. Qədim bir tarixə malik olan Azərbaycan bu günə qədər özündə gizlətməmiş sirləri, aşkara çıxan qədim şəhərlərin qalıqlarını və memarlıq irsimizi təşkil edən müxtəlif abidələri ilə zəngindir. Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan, tarixin müxtəlif dövrlərində, özünün dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmiş, hətta Şərq və Qərb dünyasında özünəməxsusluğu ilə seçilən qüdrətli imperiya yaratmışdır.

Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşən Şamaxı Azərbaycanın qədim tarixə malik şəhərlərindən biridir. Şamaxı şəhərinin yarandığı vaxtdan keçən əsrlər boyu onun adı dəfələrlə dəyişmişdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif mənbələrdə bu diyarın adı Şirvan, Sarvan, Xairvan, Əşşmax, Şax-max, Şamux və başqa şəkillərdə göstərilir. Bəzi fərziyyəyə görə Şamaxı adı «Şah» (böyük) və «max» (şəhər) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Başqa bir fərziyyəyə görə, «Şam» sözü Dəməşq şəhərinin ərəbcə adı, «axı» (əxi) isə «oxşar», «bənzər» deməkdir. Buraya köçüb gəlmiş suriyalılar Şamaxının gözəlliyini və əzəmətini görəndən sonra onu Dəməşqlə müqayisə ediblər [4]. Şəhərin tarixi çoxsaylı arxeoloji və memarlıq abidələri ilə təmsil edilir. XII əsrdən etibarən Şamaxı şəhəri Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən şəhər kimi şöhrətlənmişdir. Şamaxı şəhərinin tarixi memarlıq abidələrinə Qoşa minarəli Cümə məscidini (743-cü il), Şahixəndan məqbərəsini (XV əsr), XVII əsrə aid Səkkiz məqbərədən ibarət kompleksini, Gülüstan qalasınının (XI-XII əsrlər) xarabalıqlarını, Kələxanı kəndinin arasında İmamzadə pirini,

Pirmərdəkan məqberəsini (XIII-XIV əsrlər) misal çəkmək olar. Gülüstan qalası Şirvanşahların iqamətgahı, hərbi müdafiə məntəqəsi olub, şəhərdən 3 km şimal-qərb tərəfdə, 200 metr sıldırım dağ zirvəsində tikilib. Gülüstan qalası xalq arasında Qız qalası adı ilə məşhurdur. Hətta buna Şamaxı Qız qalası da deyirlər. Bütün bunlara baxmayaraq Şamaxı şəhəri tez-tez hərbi-siyasi sınaqlara məruz qalırdı. Elə buna görə də şəhərin gözəl, zəngin memarlıq abidələri az sayda dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. Şamaxı şəhərində, müxtəlif illərdə tez-tez baş verən zəlzələlərin dağıdıcı təsiri az olmamışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində XIV əsrə aid olan, dövrümüze qədər çatmış abidələrdən biri də Bala qala və onun daxilində olan «xan sarayının» qalıqlarıdır. Yadellilərin işğalına məruz qalmış qala divarları dağıdılmış, memarlıq abidələri yerlə yeksan edilmişdir. Şamaxının qala divarları VIII əsrdən XIX əsrə qədər dəfələrlə tikilib dağılmış, bərpa edilmişdir. Dini tikintilərdən VIII əsrdə tikilmiş Cümə məscidi ən qədim məsciddir.

Cümə məscidi (VIII əsr).

Bu məsciddə digər tarixi abidələr kimi zəlzələyə məruz qalmışdır. Cümə məscidinin konstruksiya və memarlığına, yəni memarlıq qaydalarına toxunmadan plan strukturunda yenidən bərpa və tamamlanma işləri aparılmışdır. 743-cü ildə tikilmiş Cümə məscidi, Şamaxı şəhərinin giriş hissəsində yerləşir və bu günə qədər abidə kimi qorunub saxlanılır. Şamaxı yaxınlığındakı Buğurt və Gülüstan (IX-XI əsr) qalaları da müdafiə əhəmiyyətinə malik idi.

Gülistan qalası (IX-XI əsr).

Bu qalalar Şirvanşahların sığınacaq istehkamı olmuşdur. Bu dövrdə sənətkarlıq, ticarət, elm və ədəbiyyat geniş inkişaf etmişdir. Şamaxı şəhərindən 20 km şimal-şərqdə məşhur Buğurt qalasının divarları qalmaqdadır. Qazıntılar göstərir ki, XI-XIII yüzilliklərdə bu qalada yaşayış olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində XIV əsrə aid olan Bala qalanın qalıqları tapılmışdır.

Azərbaycanda XII-XV əsrlərdə memorial tikililəri, yəni türbələr-qülləvari, qüllə-günbəzli, səkkizvəchli və günbəzli formada ucaldılırdı. Belə memorial tikililərini Şamaxı şəhərində görmək mümkündür. Şamaxı şəhərinin memorial tikililərinə Kalaxani kəndində yerləşən səkkizvəchli türbəni göstərmək olar. Daha sonra xatirə kompleksi olan «Yeddi Gümbez»i qeyd etmək olar. 1663-1664-cü illərə təsadüf olunan bu türbənin ətraf dairəsi 4,8 m diametrə malik olan səkkiz bucaqlı formadadır. Şamaxı qəbiristanlığındakı Yeddi Gümbez qrupundan qalmış dörd türbə Şamaxı xanlığının dövrünə aid edilir. Şirvan xanlarının dəfn olunduğu Yeddi Gümbez məqbərəsi (XVIII-XIX əsrlər) bu günümüze qədər yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Əfsuslar olsun ki, bu günümüze qədər çox az tarixi abidələr qorunub saxlanıb. Lakin zaman gedişi heç də tariximiz üçün asan və rəvan olmamışdır. Belə ki, Nadir şah imperi-

yasının süqutundan sonra, XVIII yüzilliyin ortalarında meydana gəlmiş xanlıqlar, siyasi pərakəndəlik dövrü olsa da, Azərbaycan xanlıqları dövlətçilik ənənələrin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Əsrin sonlarında özlərinin siyasi varlıqlarını qorumaq üçün həlli getdikcə çətin olan bir mübarizə meydanına atılmağa məcbur oldular. XVIII yüzilliyin II yarısında Şamaxı xanlığı bütün tarix boyu olduğu kimi, yenə də Azərbaycanın mühüm siyasi mərkəzlərindən biri idi. Uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuş Şamaxının öz ətrafındakı torpaqları birləşdirərək xanlıq paytaxtına çevrilməsi təbii hal idi. Şamaxı xanlığında əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Xam ipək, xalçacılıq, dəri məmulatı istehsalı, misgərlik, duluculuq, dəmirçilik və s. inkişaf etmişdir. 1859-cu il mayın 31-də şəhər zəlzələ nəticəsində dağıldı. 1902-ci il yanvarın 31-də baş vermiş güclü zəlzələ şəhəri tamamilə dağıtdı. Bütün bu itkilərə baxmayaraq şəhər tədricən bərpa edildi.

Mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şamaxı, sağlam təbiətə, təmiz su mənbələrinə, məhsuldar torpaqlara malik olmaqla, həmçinin ticarət yollarının üzərində strateji cəhətdən çox əlverişli bir şəkildə yerləşmişdir. Şamaxı şəhəri Azərbaycanın qədim diyarı olmaqla yanaşı, əsrlərin canlı bir tarixi abidəsidir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan əşyalar Şamaxı şəhərinin 2500-3000 il bundan əvvəl mövcudluğunu sübut edir. Təbii fəlakətlərə baxmayaraq Azərbaycanın Şamaxı şəhərinin bu günümüze qədər aşkarlanmış qiymətli memarlıq abidələri bərpa olunur və qorunub saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. B., 1985
2. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. B., 1983
3. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. B., 2009
4. medigis.org/demo/dshirvan/13.php

Açar sözlər: Şamaxı, orta əsrlər, memarlıq, abidələr, qalalar.

Лати́фа Мамедханова (Азербайджан)

Архитектурное наследие города Ше́маха

Город Ше́маха, обладающий богатой историей, подвергался многократным изменениям в течении веков. Разрушающее действие происходящих в разное время землетрясений повлияло на исторические и

архитектурные памятники. В настоящее время до нас дошло малое количество некоторых памятников и остатки крепостей. Можно привести в пример комплекс, состоящий из шести мавзолеев (XVII век), остатки крепости Гюлюстан (XI-XII век), мечеть Джума и остатки крепости Бала (XIV век).

Ключевые слова: Шемаха, средние века, архитектура, памятники, крепости.

Latifa Mammadkhanova (Azerbaijan)

Architectural heritage of the town Shamakhy

The town of Shamakhy having rich history has undergone repeated changes in the course of centuries. Destructive effect of earthquakes happened at different times influenced upon historical and architectural monuments. A few monuments and remains of fortresses have come down to us. The complex consisting of six mausoleums (XVII c.), remains of the fortress Gulistan (XI-XII cc.), Juma mosque and remains of the fortress Bala (XIV c.) can be cited as an example.

Keywords: Shamakhy, middle ages, architecture, monuments, fortresses.

ŞAMAXI RAYONUNUN XATİRƏ TİKİLİLƏRİ

Azərbaycanın yetkin orta əsr dövrünü ölkənin xatirə memarlığının çiçəklənmə dövrü adlandırmaq olar. Məlum olduğu kimi, tipologiya baxımından bu tikililər qüllə tipli və kubvari türbələrdən ibarət iki tipə ayrılır. Birinci tipin təsnifatının əsasına vertikal bölgülər üstünlük təşkil edən kompozisiya quruluşu, daxili məkanların iki qatda yerləşmə tərzini (birinci qatda sərđabə yerləşirdi) qoyulmuşdur. Bu tip türbələrin örtüyü iki qatlı olurdu, çatma və ya elips formasına malik daxili günbəz piramida şəkilli və ya konusvari olurdu. Bu tipoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycanın xatirə tikililəri ayrı-ayrı regionlara və memarlıq məktəblərinə məxsus bir sıra bir sıra digər xüsusiyyətlərlə də fərqlənir.

Azərbaycanın Şamaxı rayonunda yerləşən orta əsr xatirə tikililərinin memarlığı arasında Şirvan-Abşeron orta əsr abidələrinin memarlığına xas olan bir sıra ümumi xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Şirvan ustalarının inşaat sənəti bu tikili qrupunda özünün xarakterik xüsusiyyətlərini biruzə vermişdir.

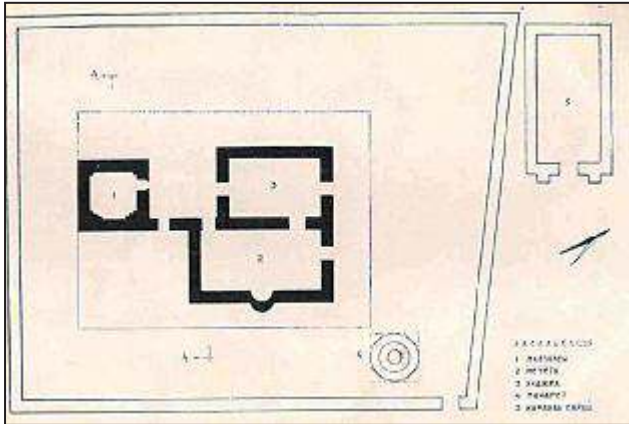
Rayonun daha erkən xatirə tikiləri sırasına Şamaxı şəhərindən 18 km cənubi-şərqdə yerləşən Göylər kəndindəki Pir Mərdəkan türbəsini (XIII - XIV əsrlər) qeyd etmək olar (şəkil 1). Türbə Şeyx İmam Mərdəkaninin məzarı üzərində salınmışdır. Bu abidə vaxtilə Şamaxı-Ərdəbil karvan yolunun üstündə yerləşən və tərkibində məscid, hücrə, karvansara və digər yardımçı tikililər olan XII-XIII əsrlərin xanəqah kompleksinə daxil idi. Lakin bu xanəqah kompleksindən yalnız türbə dövrümüzə qədər sağlamat qalmışdır. Karvan yolunun üstündə yerləşməsi kompleksin vaxtilə həm ticarət, həm də ziyarət əhəmiyyəti daşımasını göstərir.

Türbənin qarşısında hücrə yerləşməsi ilə əlaqələndən kiçik həyat yerləşir (şəkil 2). Burada həyata keçən arxeoloji qazıntılar zamanı bu həyətin yaxınlığında üzərində ərəb yazıları olan maraqlı plitələrə malik iki dəfn yeri aşkar edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki hücrənin iki giriş qapısı vardır. Hücrənin solunda ibadət zalı var idi. zala giriş hücrədən və həyat tərəfdən nəzərdə tutul-

Şek.1. Şamaxı rayonunun Göylər kəndindəki Pir Mərdəkan türbəsinin ümumi görünüşü.

muşdur. İbadət zalının cənub divarında mehrab yerləşirdi. Hər iki tikili çatma tağbəndlə örtülmüşdür. Şimal-qərb divarına ölçüsü 2x3 metr, hündürlüyü isə 2,5 metr olan yardımcı yerləşgələr birləşirdi.

Şek.2. Pir Mərdəkan xanəqahının planı:

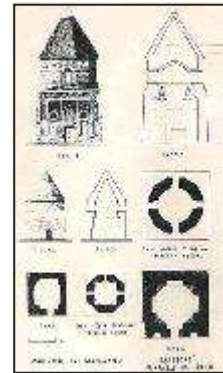
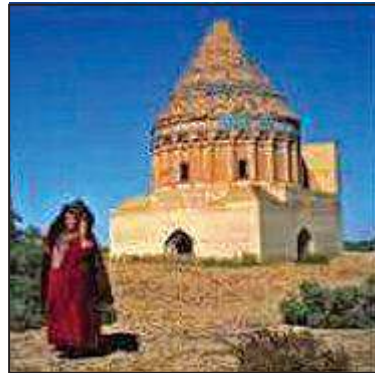
1. türbə, 2. məscid, 3. hücrə, 4. minarə, 5. karvansara.

tamamlanan sərdəbə yerləşgəsindən ibarətdir.

Bu tikili uzaqdan səkkizvəclli türbə təsüratı yaradır. Pir Mərdəkan türbəsinin divarları 35-40 sm ölçüdə iri əhəng daşından hörülmüşdür. Daxildən və xaricdən bu divarlar hamar yonulmuşdur. Daxildən yerləşginin ölçüsü 2,6x2,6 m, xaricdən isə 4,6x5 m-dir. m. Kvadrat formaya malik yerləşginin hündürlüyü 3 m, piramidanın hündürlüyü isə - 4,7 m-dir. Bu türbə tipi qülləvari türbə ilə günbəzli məqberələr arasında aralıq mövqe tutur.

İki hissədən ibarət Pir Mərdəkan türbəsinin hündürlüyü 9 metrdir. Bu tikilinin memarlıq-planlaşdırma hallinin mərkəzində qülləvari-günbəz kompozisiyası durur. Onun daxili həcmnin əsas hissəsi planda kvadrat formaya malik və künc trompların vasitəsi ilə yuxarıya doğru səkkizvəclli formaya keçən və piramidavari çadırla tamamlanan sərdəbə yerləşgəsindən ibarətdir.

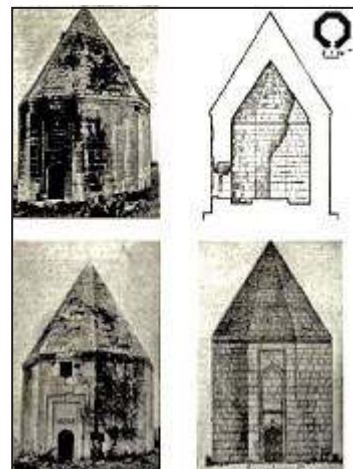
Bu abidənin həcm-məkan strukturu Türkmənistanda Kunya-Ürgəndəki yerləşən Fəxrəddin Razi türbəsini (XIII əsr) xatırladır (şəkil 3). Lakin Fəxrəddin Razi türbəsi daha hündür kompozisiyasına malik olaraq, daha şiş başlı günbəzlə örtülmüşdür.

Şəkil 3. Fir Mərdəkan türbəsi ilə Türkmənistanda Fəxrəddin Razi türbəsinin müqayisəsi.

Xatirə tikililəri memarlığı nöqtəyi-nəzərindən Şamaxı rayonunun Kəllaxana kəndində yerləşən türbələr (XVII əsr) müəyyən maraq kəsb edir (şəkil 4). Təxminən 205x150 metr ərazi sahəsini əhatə edən bu kompleksə vaxtı ilə doqquz türbə daxil idi. Bu türbələrdən ikisi tamamilən dağılmışdır. Yeddi türbələrin hər biri həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün sağlamat qalan türbələrin hündürlüyü eynidir. Onlar hamar yonulmuş ağ əhəng daşı ilə üzlənmişdir. Bu tikililərin ümumi xüsusiyyətləri sırasına onların həcm-məkan quruluşu aiddir.

Türbələrin gövdəsi səkkizbucaqlı prizma, örtükləri isə səkkizbucaqlı piramida şəklindədir. Kəllaxana türbələrinin fərqli memarlıq xüsusiyyətləri, əsasən, onların giriş qapılarında özünü biruzə verir. Bu tikililərin giriş qapısı müxtəlif konfigurasiyaya malik çərçivə ilə tərtib edilmişdir. Türbələrin

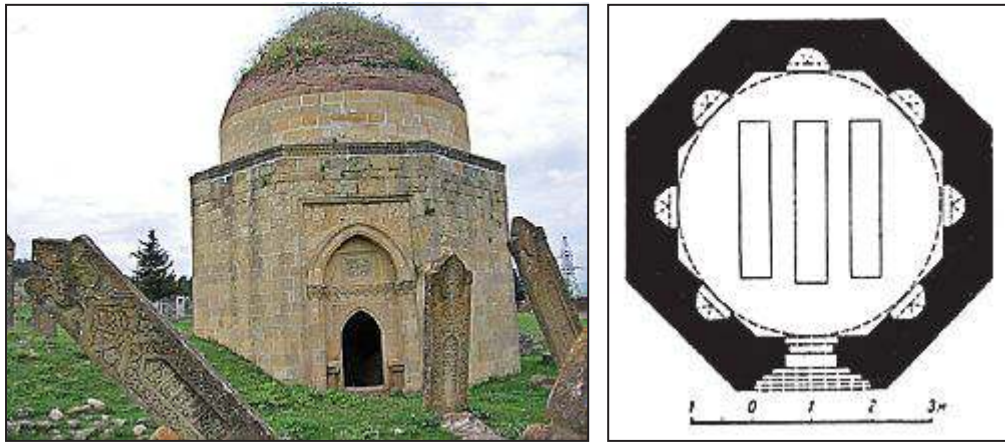
Şəkil 4. Şamaxı rayonunun Kəllaxana kəndində türbələr kompleksi.

birinin üzərində yerləşən kitabədən onun 1663-cü ildə Şəkar Əbdüləzim tərəfindən inşa edildiyi belli edilir. Kompleksin üçüncü türbəsinin qarşısında divar yerləşir. Bu divarın bir tərəfində giriş baştağından ibarət tikili yerləşir. Kompleksin ərazisi bir zamanlar Şirvanşahların ailə qəbirsənliyi idi.

Bəzi arxeoloqların fərziyyəsinə görə kompleks təkcə xatirə tikililərindən ibarət deyil. Burada karvansara da yerləşirdi. Burada aşkar edilən tikililərin qalıqları və kompleksin böyük karvan yolunda yerləşməsi bu ehtimalı təsdiq edir.

Şamaxı şəhərindən 1,5 km qərbdə dörd türbəsi salamat qalan Yeddi günbəz xatirə kompleksi yerləşir (şəkil 5). Digər türbələrin divar və günbəzləri dağılmışdır. Türbələr XVII əsrə aiddir. "Yeddi günbəz" türbələri ümumiyyətlə Azərbaycanın səkkizbucaqlı türbələri qrupuna daxildir. Lakin burada türbələrin yuxarı hissəsi piramida şəklində çadırvari günbəzlə deyil, adi günbəzlə örtülmüşdür. Digər Şamaxı türbələri kimi, bu türbələr kompleksi də ağ əhəng daşından inşa edilmişdir.

Bu türbələrdən birində son Şamaxı xanı olan Mustafa xanın ailəsi dəfn edilib. Burada aşkar edilən kitabədə tikilinin memarının adı – ustad Tağının adı həkk edilmişdir.

Şek. 5. Şamaxı şəhərində Yeddi günbəz kompleksində türbənin ümumi görünüşü və planı

Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin təmsilçisi olan Şamaxı türbələrinin fasadların dekorativ tərtibatı interyerin asketik ciddiliyi ilə təzad yaradır. Şamaxı rayonunun xatirə tikililərinin memarlıq cəhətdən aydın üslubi xüsusiyyətləri sırasına tikilinin daxili həcmnin fəza kompozisiyasının memarlıq kütləsinə üzvü surətdə uyğun gəlməsini; funksional cəhətdən sadə plan həllərinin dəqiqliyi və aydınlığını; memarlıq kütlələrinin fəza kompozisiyalarına

xas qarşılıqlı təzadlarını; memarlıq tikililərinin bədii tərtibat tamlığını; daş hörgünün hamarı üzərində yerləşdirilən və öz relyefi ilə səmərəli işıq-kölge yaradan azsaylı zəngin bəzək elementlərinin mövcudluğunu aid etmək olar. Bu abidələr üçün daş konstruksiyalar, tikililərin həcm-məkan həllinin lakonikliyi, daş üzərində sadə oyma naxış ornamentləri xarakterikdir. Bütün bu qeyd olunan memarlıq xüsusiyyətlərini demək olar ki bütün Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinə xas olan xatirə tikililərinə aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамед-заде К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку, 1983;
2. Мамед-заде К.М., Нуриев А.Б., Джабаров А.М. Ханега Пир-Мардакян. Баку, 1985;
3. М.А.Усейнов, Л.С.Бретаницкий, А.В.Саламзаде. история архитектуры Азербайджана. М., 1963.

Açar sözlər: xatirə tikililəri, türbə, orta əsr, Şamaxı rayonu, günbəz.

Айиша Джалилова (Азербайджан)

Мемориальные сооружения Шемахинского района

Эпоху зрелого средневековья можно назвать периодом расцвета мемориальной архитектуры Азербайджана. Мавзолеи Шемахинского района принадлежат к группе мемориальных сооружений Ширвано-Апшеронской средневековой архитектурной школы. Среди наиболее ранних типов мемориальных сооружений района является мавзолей Пир Мардакян в селении Геогляр, который относится к башенно-купольные типу мемориальных сооружений (XIII в). С точки зрения архитектуры мемориальных комплексов Ширвано-Апшеронской группы представляют определенный интерес, расположенный в 1,5 км западнее города Шемахи мемориальный комплекс «Едди гумбез» (начало XVIII века) и мавзолей в селении Калахана Шемахинского района (XVII в.).

Ключевые слова: мемориальные сооружения, мавзолей, средневековье, Шемахинский район, купол.

Ayisha Jalilova (Azerbaijan)

Memorial erections of the Shemakha region

One could name advanced Middle Ages as the period of blossoming of memorial architecture of Azerbaijan. Mausoleums of the Shemakha region belong to the group of memorial buildings of Shirvan-Absheron medieval architectural school. One of the earliest types of memorial constructions in that region is the Pir Mardakyan mausoleum in the Geoglyar village. It belongs to the tower-dome type of memorial constructions (XIII cent). “Eddi Gumbaz” - “Seven domes” memorial complex (beginning of the XVIII century) located at 1,5 km to the west from the town of Shemakha and mausoleum in Galakhana village of Shemakha region (XVII century) are of special interest as bright examples of Shirvan-Absheron memorial architecture.

Keywords: memorial erections, mausoleum, Middle Ages, Shemakha district, the dome.

GİL-GİL ÇAY İSTEHKAMLAR KOMPLEKSİ (MÜDAFİƏ SƏDDİ)

Azərbaycan tarixinin ilk orta əsrlər dövrünün öyrənilməsində Respublikamızın Şimal-Şərq bölgəsində tikilən Gil-Gil Çay (müdafiə səddi) istehkamlar kompleksinin müstəsna elmi əhəmiyyəti var. Kompleksin tikinti mürəkkəbliyinə və üslubuna görə digər tikililərdən fərqlidir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, sədd Xəzər dənizinin Qərb sahilindən başlayaraq, Siyazan və Dəvəçi rayonlarındakı Kolani, Gil-Gil Çay, Yenikənd, Eynibulaq, Çalğan, Qalaaltı, Çaraq, Hacıskəndər, Təkiyə, Uğah, Cinnarlar, Nohurlar və s. kəndlərin ərazisindən keçərək "Baba" dağınadək davam edir. Sədd Böyük Qafqaz dağlarındakı keçid yerləri əhatə etməklə Quba, Zaqatala ərazisindən keçərək Qara dənizin Şərq sahillərində də davam edir. Xüsusən Zaqatala uzun divarları rayonunun şərqindən başlayaraq Katexdən keçib Gürcüstan sərhədinə, Deryal dərəsinə oradan isə Qara dənizədək davam edir. Məlumdur ki, Sasani İmperiyası Qafqaz Albaniyasını, işğal etdikcə özünün şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, habelə Şimal xalqlarının hücumlarından qorunmaq üçün sistemli qaydada beş müdafiə səddi inşa edilmişdir. Gil-Gil Çay səddi öz benzersizliyinə və unikal görkəmi ilə, uzunluğuna görə digərlərindən fərqlidir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, çin səddinin hündürlüyü 10 metr, divarlarının qalınlığı 6,5 metr olduğu halda, Gil-Gil Çay səddinin bəzi yerlərdə hündürlüyü 15 metr, divarlarının eni isə 7 metrdən artıqdır. Müdafiə Səddi inşa edilərkən onun planı, ərazinin relyefinə uyğunlaşdırılmış, müdafiə məqsədləri üçün təbii maneələrdən maksimum istifadə edilmişdir. Səddin inşası zamanı təbii coğrafi amili, Zaqatalanın uzun müdafiə divarlarını, Qafqaz sıra dağlarının keçilməz sıldırımalarını nəzərə alaraq, şübhəsiz Xəzər dənizindən başlanan sədd "Deryal" dərəsində daxil olmaqla uzun bir məsafəni əhatə edir. İstehkamlar Kompleksinin əhatə etdiyi ərazinin dörd yerində "İri qala" qəsri, "müdafiə məntəqəsi" belə ki, 5 (beş) yerdə qədim yaşayış yeri qeydə alın-

mışdır. Ümumiliklə səddin dənizdən başlayaraq 152 bürcü və bürclər arası məsafə, səddin üzərindəki düşərgə və dəniz səviyyəsindən hündürlüyü alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ümumiliklə sədd dağlıq, yarımdağlıq və düzənlik ərazilərdə salınmışdır. Müdafiə səddinin cənub divarlarının hündürlüyü 2-3 metr olduqda, Şimal divarları isə 5-6 metrdir. Səddin yarımdağlıq hissəsi Bakı-Dəvəçi magistral şose yolunun 113 km-dən, Gil-Gilçay çayının üzərindəki körpünün yanından başlayır.

Sədd haqqında tarixi mənbələrdə aşağıdakılar deyilir: M. Kalankaytuktunun "Alban Tarixi" əsəri bu istiqamətdə əhəmiyyətli yer tutur. Məlumdur ki, Beşbarmaq və Gil-Gil Çay müdafiə sədlərinin tikildiyi dövrə aid dəqiq yazılı məlumatlar çox azdır. Lakin, nəzərə alsaq ki, Sasanilər tərəfindən ilk orta əsirlərdə müdafiə sədlərinin tikilməsi ancaq 387-ci il müqaviləsindən sonra başlanmışdır, onda müdafiə tikililərin dövrünün dəqiq müəyyən edilməsi həqiqətənə daha çox yaxınlaşmış oluruq.

Xüsusən Sasani şahı II Yezdigərdin (438-457) Zaqafqaziya ölkələrinə daha çox diqqət edib və onları özünə tabe etməsinə əsaslanaraq Beşbarmaq və Gil-Gil Çaylarının II Yezdigərdin dövründə tikildiyini söyləmək olar. M. Kalankaytuktulu ermənilərin və onlara qoşulan Albanların Sasanilərə qarşı üsyanı zamanı apardığı döyüşün II Yezdigərdin tiktirdiyi qalada başverdiyini və Sasanilərin zorla qalanı tutaraq dağıtdığını qeyd edir. M. Kalankaytuktunun göstərdiyi qala şübhəsiz Beşbarmaq qalası və paralel səddidir. Çünki Sasani şahı Qubadın dövründə yeni müdafiə divarlarının tikilməsi məlum olduğu üçün bu döyüşün Sasanilərin Alban ərazisində tiktirdiyi ilk qala və sədd olan Beşbarmaqda aparıldığı aydınlaşır. Daha sonra M. Kalankaytuktulu yazır ki, "bundan sonra üsyançılar Sasanilərin güclə aldıkları Hun darvazasına hücum etdilər. Qalanı alıb orada qalan döyüşçüləri məhv etdilər və qalanın mühafizəsini Alban nəslindən olan Vardana tapşırdılar." (I). K. V. Treverin fikrinə bu hadisələr heçdə ilk orta əsirlərdə tikilən Dərbənd səddindən deyil, daha qədimdə inşa edilmiş Hun darvazalarından gedir (20,285). K. B. Trever ərəblərə qədərki dərbənd haqqında heçbir söz demir.

Müdafiə tikililəri ilə əlaqədar A. A. Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində yazır ki, Babi-Alan səddini İsfəndiyar tiktirmişdir, Nuşirəvan işə yeni dən bərpa etmişdir. Həmin səddin hasarı, darvazasının yeri və şəhərin xarabası Qubanın Şabran mahalında Gil-Gil çayın kənarında bir tepə üzərində indi də mövcuddur. A. A. Bakıxanov Alan səddi dedikdə, şübhəsiz bu Gil-Gil çay səddidir. Çünki, bu sədd bir neçə adla məlumdur ki, onlardan biri də Alandır. Baxmayaraq ki,

Alan səddi Deryal dərəsindəki, keçidlə eyniləşdirilir. Məlumdur ki, Gil-Gil çay səddi Qara dənizə qədər davam edir. Səddin Nuşirəvan tərəfindən bərpa edilməsi fikri mübahisəlidir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, bu sədd IX əsirdə bərpa olunmuşdur. Bu isə Nuşirəvanın dövrünə uyğun gəlir. A.Bakıxanov səddin yerləşdiyi ərazini dəqiq göstərir. Qeyd olunmalıdır ki, A.Bakıxanovun göstərdiyi darvaza yeri Zaqafqaziyada bənzərsiz hərbi düşərgənin giriş qapısı və ya Şəhərgah yaşayış yerində qapı yeri, bu gündə onun qalıqlarını aydın izləmək olur. Daha sonra A.Bakıxanov yazır: "Bu sədd dənizdən başlayıb adı çəkilən şəhərin yaxınlığında olan Əlixanlı kəndinin üst tərəfindən keçərək Çıraq qala"sına bitmişdir. A.Bakıxanov "səddin böyük bir şəhərin zərəbəliyi yanından keçdiyi"ni dedikdə tədqiqatlardan məlum olan 4 (dörd) yaşayış yerinin qalıqlarından birini nəzərdə tutmuşdur. Bunlar Şəhərgah, Qalaaltı kəndi yaxınlığında Çarax kəndinə gedən yolun kənarında və Çinarlar kəndi yaxınlığındakı yaşayış yeri qalıqlarından birini nəzərdə tutmuşdur. Hərbi düşərgənin yerləşdiyi yerin yaxınlığında Gil-Gil çayın sağ sahilində Şəhərgah adlı unikal ilk orta əsirlərə aid yaşayış yeri olub. Gürcü mənbələrində müdafiə tikililəri haqqında məlumatlar çox az olub, bilavasitə Albaniya ilə əlaqədar olan hadisələrlə bağlı məlumatlar var. Vaxtanq Qorqalanın "Tarix" əsərində dərbənd keçidi haqqında məlumat verilir. Suriya mənbələri N.V.Piqulevskiy tərəfindən öyrənilmişdir. Zaxari Ritor Alban şəhərləri ilə yanaşı onların qalalarında olmasını qeyd edir. Onun əsərində Hunların VI əsrdə (532) Kiçik Asiyaya yürüşlərinə də toxunulub. Ərəb mənbələrində də Qafqaz Albaniyası ərazisindəki, müdafiə tikililəri haqqında məlumatlar vardır. Digər mənbələrdən fərqli olaraq onlar bir-birini daha çox təkrar edirlər.

Tarixçi Əhməd Belazuri yazır ki, Çurzan və Arran Xəzərlərin əlində olduğundan, onlar tez-tez qonşu torpaqlara hücum edirdilər. Sasani çarı Qubad Xəzərlərə qarşı 20 000 (iyirmi min) döyüşçü göndərdi və onların ardınca özü də gedərək Arran qapıları ilə Şirvan arasında çiy kərpicdən sədd tikdirdi. Əhməd Belazurinin qeyd etdiyi kimi, çiy kərpic səddi tikinti materialına görə Beşbarmaq və ya Gil-Gil Çay səddinə uyğun gəlir daha sonra Ə.Belazuri yazır ki, "O, (Xosrov) əmr etdi ki, gəmilərlə daş kətirib dənizə töksünlər. Daşlar suyun üzərinə çıxdıqca burada o dənizdən 5 km uzunluğunda divar tikdirdi. Uzunluğuna görə bu divarlar Dərbənd səddidir."

Ə.Belazurinin sonrakı məlumatları Ərəb işğallarından məlumat verir. O yazır ki, ərəblər Bərdəni, Şakaşen, Teri, Qəbələ, Şəki, Şirvan, Şabran və Dərbəndi işğal etdilər. Dərbəndi tutan ərəblər Şimala-Xəzərlərə doğru

istiqlalət aldılar Dərbəndlilər onların arxasınca qala qapılarını bağladılar və 4 000 (dörd min) ərəb xəzərlər tərəfindən qılıncdan keçirildi. İbn-Əl-Əsir “Əl-Kamilfi-Tarix” əsərində yazır: “Azərbaycanın bir hissəsi Rumların, o biri hissəsi Xəzərlərin ixtiyarında idi.” Bu yerlərin yaxınlığında Nuşirəvanın atası Qubad bir qala tikdirir.” Sonra əsərdə Nuşirəvanın “Bab-Ən-Əbvab” şəhərini bina etdiyi göstərilir. Deməli, Qubadın tikdirdiyi “Bab-Ən-Əbvab” dan əvvəlki qala Dərbənddən cənubdakı qalalardan biri çox ehtimal ki, “Çıraqqala”dır. Yaqud Həməvi “Coğrafiya” lüğətində qeyd edir ki, Xəzərlərin hücumuna qarşı Car Qubad özünün görkəmli sərkərdələri, 12 000 (on iki minlik) qoşunla birlikdə Arrana hücum etdi. Ardınca Qubad özü Arrana hərəkət edərək Xəzərləri oradan qovdu və Şirvanla Alan arasında çiy kərpicdən sədd tikdirdi. Şübhəsiz Yaqud Həməvi çiy kərpic sədd dedikdə Gil-Gil çay səddini nəzərdə tutmuşdur.

Məsudi X əsr Şirvan da tikilmiş sədlərində Xosrov Nuşirəvanın tikdirdiyi barmaq adlanan daş divarların olduğunu yazır. Həmçinin, Məsudi Nuşirəvanın Tabasarana qədər uzanan Dərbənd səddinin də tikdirməsini qeyd edir. İbn-Əl-Fakih isə yazır: “O, Qubaq Bərdə və Bal-Ələ-Əbvab şəhərlərini bina etdikdən sonra kərpic divarlar tikdirdi və divarın uzununu boyunca 360 şəhər saldırdı.” Baxmayaraq ki, Ərəb coğrafiyaşünasları Albaniyanın VIII-X əsirlər dövrünə aid məlumat verirlər, onlar Albaniyanın yerüstü abidələrindən, şəhərlərindən, qala və istehkamlarından məlumatlar verərkən, müəyyən dərəcədə Albaniyanın qədim dövründən də bəhs edib.

Qafqaz xalqları haqqında danışılarkən Yunan və Latın yazılı mənbələri əksər hallarda Qafqaz Albaniyasından bəhs edir. Bu daha çox Albanların nisbətən qədim dövrünə aiddir. Xüsusən albanların təsərrüfatı, həyat tərzi, onların apardığı müharibələr, Albanların silahları, hərbi işə münasibəti və s. Herodot, Strabon, Plutarx, Dion Kassi, Titllivi, Ptolomey, Arrian, Fliniy, Tatsid və s. əsərlərində az və ya çox dərəcədə toxunulub. Albaniyanın erkən orta əsrlər dövrü haqqında isə Solin, İppolit Porskiy, Ammian Martsselli, Yevseviya, Yevtropi, Elliya Sportiana, Yuliy Kapitolin, Orosiya Bizansli, Stefanın Albanların yaşadığı ərazisi tarixi, coğrafiyası, bir çox müdafiə tikililəri haqqında məlumat verirlər.

Qafqaz Albaniyası ərazisində tikilmiş müdafiə istehkamları avropa səyahətçilərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. 1255-ci ildə Böyük Monqol xanı ilə danışıqlar aparıb qayıdarkən fransız Vilhem Rubrukun yolunun bir hissəsi Azərbaycandan düşmüşdür. Seyyah Dərbənd haqqında məlumat verərkən onu “Dəmir

qapı” adlandırır. Dərbənd səddinə çatmaq üçün irəlilədikdə Alam qapılarını tapdıqlarını qeyd edir. Rubruk elmi əsası olmadan Dərbənd səddini Makidoniya-lı İskəndərin “Barbar” tayfalarının (türk dilli un tayfaları) cənuba Azərbaycan ərazisinə axınının qarşını almaq üçün çəkdiyini söyləyir. Dərbənd səddi şərqdən Xəzər sahilindən başlayır qərbdən dağın zirvəsinə qədər uzanır. Dağın zirvəsində möhkəm qala vardır. Rubruk Dərbənddən sonra Şabran adlı digər şəhəri götürdüyünü yazır: “Onun (Şabran) yanından keçdikdə, dağdan dənizə doğru uzanan divara təsadüf etdik. Şərqə doğru istiqamətlənən bu divarların yanındakı dağ yollarını keçdikdən sonra naməlum körfəzdən keçərək bir dağdan obiri dağa uzanan divarın özülünü gördük. Deməli digər istehkam var”.

Vilherim Rubrukun qeyd etdiyi kimi Sabran-Şabran şəhəri, onun yanından dağdan dənizə doğru uzanan Gil-Gil çay səddi, körfəzi keçdikdən sonra təsadüf edilən digər divar ehtimal ki, Beşbarmaqdır. Lakin V.Rubrukun keçdiyi körfəz bizə məlum deyil. Ehtimal ki həmin vaxt Xəzər dənizinin suyunun enib-qalxması ilə əlaqədar həmin hissədə Xəzər dənizi az miqdarda daxiləməyilli olduğundan V.Rubruk körfəz kimi qeyd edib.

Hollandiya səyyahı, dənizçi Jan Streys Dərbənd haqqında ətraflı məlumat verir. O, göstərir ki burada yaşayan Azərbaycanlılar özlərinin qədim mənşəli olmaları və əsilnəcəbətliyi ilə fəxr edirlər. Hollandiya səyyahı 1670-ci ildə Şamaxıya gələrkən Beşbarmaq haqqında məlumat verir. Jan Streys qeyd edir ki, dağın zirvəsində ki, çıxıntılar barmağı xatırladığı üçün “Parmaq” adlanır. Onun yüksəkliyi soyuq, dağın ətəyi isə isti və göz oxşayandır. Vaxtı ilə burada güclü val və qala olmuşdur ki, izləri indi də qalmaqdadır.

Beşbarmaq haqqında Alman alimi, səyyah Adam Oleari daha geniş məlumat verir. A.Olearini aparan karvan 1636-cı ildə Niyazabaddan Şamaxıya gedərkən Beşbarmaq karvansarasında 2 (iki) gün dincəldiyi göstərilir. Oleari isə həm karvansa həm də Beşbarmaq haqqında maraqlı qeydlər edir. O, yazır: “Bu karvansara kvadrat şəkilli, böyük daşlardan tikilən çox qədim binadır. O dördkünc formada tikilib və hər divarın uzunluğu 42 (qırx iki) addımdır. Dağdakı köhnə divar uçuqlarına, xarabalarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, burada əla bir bina və yaxşı istehkam olmuşdur. Uca barmaq qayasının ətəyində 50 (əlli) kvadrat sajin böyüklüyündə bir yer var ki, buranı qalın divarlar və 4 (dörd) qüllə əhatə edir. Bu yerin ortasında daşdan hörülmüş çox dərin bir quyu, onun da yanında üstü böyük dairəvi daşlarla örtülmüş iki qəbir var”. A.Olearinin təsvir etdiyi Beşbarmağın yer üstü tikililəri dövrümüze qədər qismən qalmışdır, abidənin çox hissəsi dağılmışdır.

Teymur işğalları dövründə Azərbaycanda olmuş Qərbi Avropa səyyahı İoann De Qolonifontibus öz qeydlərində Dərbəndin strateji əhəmiyyətindən bəhs edir, digər avropa səyyahları kimi Dərbənd səddinin böyük İskəndər tərəfindən çəkdirildiyini söyləyir. E.Kempferi Beşbarmaq valının yerüstü əlamətləri, habelə Xıdır Zindeh adlı müqəddəs bulağın olması haqqında məlumat verir. Artur –Eduards və Lorens Çepmen də E.Kempferinin məlumatlarını təkrar edirlər. Müdafiyyə tikililəri səyahətçi İ.Lerxenin və Əb-Həmid-Əl Qarnatinində diqqətini cəlb etmişdir. 1747-ci ildə İ.Lerxe Gil-Gil çay müdafiə səddində olmuş və onu qıssa təsvirini vermişdir. İ.Lerxe Gil-Gil çay səddini 80 (səksən) verst uzunluğunu göstərir. Lerxe bu haqda yazır: “Rubater çayını keçdikdən sonra qədim də ərəblərin yaşadığı Ərəblər kəndinin 15 (on beş) verst, dənizin isə 6 (altı) verstliyində hündür divarlar dənizdən başlayaraq dağların yüksəkliyinə doğru uzanır. Bəzi yerlərdə hündürlük 6 (altı) sajena çatır. Belə deyirlər ki, böyük Aleksandr bu səddi İranlılarla Tatarlar arasında tikdirmişdir. Bəzən bunun Qara dənizə çatdığını deyirlər”. Lerxenin bu ehtimalında tam həqiqət vardır. Çünki Gil-Gil çay səddi şərqdən Babadağın atəklərindəkə uzanır. Sonra müəyyən ərazidə sədd tikilməmiş və onu yüksək dağlar və keçilməz sıldırımlar əvəz etmişdir. Zaqatala ərazisinə çatdıqda yenidən səddin divarları salınmışdır ki, bu sədd “Zaqatala uzun divarları” kimi məlumdur. Lerxe məhz bu səddin Qara dənizdəkə uzandığını ehtimal edir ki, artıq bu təsdiq olmuşdur.

Dərbənd və Beşbarmaq sədlərini S.Q.Qmelin və İ.N.Berezin-də tədqiq etmişlər. Maraqlıdır ki, S.Qmelin Beşbarmaq abidəsinin şəklini də çəkmişdir. Həmin şəkildə beşbarmaq dağı və onun ətəyində ki, karvansara binaları ətraflı əks edilmişdir.

Beləliklə sədd tikilərək öz dövrünün hərbi qüvvələrinə, texnikasına qarşı dura bilən, qeyd olunduğu kimi, yerüstü relyefin bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Bu isə səddin tikilməsi üçün lazım olan xan mala və işçi qüvvəsinə müəyyən qədər qənaət edilməsinə səbəb olur. Uzaqdan baxdıqda səddin bürç yerləri sanki ardıcıl davam edən karvanı xatırladır. Gələcəkdə bu ərazilərdə aparılacaq elmi tədqiqatlar Qafqaz Albaniyasının həll edilməmiş problemlərinin həlli üçün yeni-yeni materiallar verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci tarixli 132 n ömrəli Qərarı ilə 65 inventar sırası ilə dövlət mühafizəsinə götürülmüş dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə “Çil-gil çay istehkamlar kompleksi”nin Siyazan (Şabran) rayonu ərazisinə düşən hissəsində abidəyə qarşı baş vermiş qanuna zidd hərəkətlər “Qəsir Mədəni və İrsi və Tarixi abidələri Qoruyaq” İctimai

Şəkil 1. Gil-Gilçay səddi.

Şəkil 2. Abidənin tanıtım lövhəsi

Birliyinin apardığı monitoring nəticəsində aşkarlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası çərçivəsində və “Tarix və Mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu əsas götürərək abidənin dağıdılmasının qarşısı alınmışdır. (Şəkil 1).

Məlum olmuşdur ki, Taxtakörpü-Ceyranbatan su kanalı Çil-gil çay müdafiə istehkaminin tam, Şəhərgah yaşayış yerinə qismən kəsir. “Samur-Abşeron kanalı sisteminin yenidən qurulması” layihəsinin İdarəetmə İşçi Qrupunun (SAK LIQ) “podratçı” təşkilatı, kanalı tikintisi zamanı səddin divarının bir hissəsini dağıtmış və səddə ziyan vurmuşlar. “Qasr” Mədəni İrsi və Tarixi Abidələri Qoruyaq İctimai Birliyi apardığı tədbirlər nəticəsində kanalın inşası ilə məşğul olan “Potratçı” təşkilata etdiyi təklifə əsasən səddin divarının möhkəmləndirilməsi və səddi kəsən kanalın üstünü betonla örtülməsi təmin olunmuşdur. Bundan sonra, gələcəkdə belə halların baş verməməsi üçün, İB olaraq “Dünya Əhəmiyyətli” arxeoloji abidəni “Tanıtım löhvəsi” 2x3m ölçüdə hazırlatdırılmış və abidə olan əraziyə quraşdırılmışdır. (Şəkil 2.)

Perspektivdə Azərbaycanın qədim tarixini əks etdirən dünya əhəmiyyətli abidənin təbliği məqsədi ilə Azərbaycanın turizm marşrutuna salınması üçün, abidənin bərpası istiqamətində iş aparılması məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббас-кули-ага Бакиханов. Баку 1991
2. “Tarix və Mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı, 2011
4. Əliyev Ə. Gil-Gilçay müdafiə səddi. Hesabat. – Bakı, 2008

Açar sözlər: sədd, abidə, qanun, Qafqaz Albaniyası, müdafiə tikililəri.

Фахраддин Гёзалов (Азербайджан)

**Гил-Гилчайский укрепительный комплекс
(оборонительная стена)**

На стене в исторических источниках говорится о следующем: Рассказ М.Каланкайтуклу «Албанская история» занимает важное место в этом направлении. Известно, что точных сведений по поводу строительства оборонительных стен Бешбармаг и Гил-Гил Чай очень мало. Но если учесть то, что строительство оборонительных стен построенных Сасанидами в первые средние века началось только в 387-ом году, тогда мы можем приблизиться к точному времени строительства оборонительных сооружений.

Ключевые слова: Стена, закон, памятник, Кавказская Албания, оборонительные сооружения.

Fakhraddin Gozalov (Azerbaijan)

Gil-Gil Chay complex of citadel (defensive wall)

Followings are said about wall in the historical sources: "History of Alban" work of M.Kalankatly occupies an important place in this direction. It is known that, clearly written information about construction period of Beshbarmag and Gil-gilChay defensive walls is very little. But, taking into account that, construction of defensive walls only began after agreement of 387 year by Sasanis in first middle ages, then we have approached to the exact date of building of defensive walls.

Keywords: Wall, the law, monument, Caucasian Albania, fortifications.

GƏDƏBƏY QALALARI

Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə ərazisində olan tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi işlərinə də diqqət artırıldı. Bununla əlaqədar olaraq bir çox tədqiqat əsərləri yazılıb çap etdirildi. Lakin bu hələ görüləsi böyük işlərin başlanğıcıdır. Ayrı-ayrı bölgələrin memarlıq irsinin öyrənilməsi işləri hələ tədqiqatçılar qarşısında öz həllini gözləyən problem kimi durur. Bu baxımdan Azərbaycanın memarlıq tarixində özünəməxsus yeri olan Qarabağ və ona qonşu rayonların memarlıq irsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə rayonlardan biri də Gədəbəydir.

Tarixi mənbələrdə Gədəbəylə bağlı ilk məlumat XIII əsr Alban tarixçisi Kirakos Gəncəlinin «Tarix» əsərində verilmişdir. K.Gəncəli VII əsrin əvvəllərində Albaniyada baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Gədəbəy qalasının adını "Qetabak qalası" kimi yazmışdır.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, qədim Gədəbəy ərazisi erkən ortayüzliliklərdə Albaniya dövlətinin tərkibində olmuşdur. Sonralar isə X-XI yüzilliklərdə bir-birini əvəz edən Sacilər, Salarilər və Şəddadilər dövlətlərinin tərkibinə qatılmışdır. XII-XIII yüzilliklər ərafəsində Eldənizlər dövlətinin, XIII-XV yüzilliklərdə Elxanilər, Calairilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin, XVI-XVIII yüzilliyin birinci yarısına kimi isə Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Daha doğrusu Gədəbəyin ərazisi Azərbaycan Səfəvi dövlətinin inzibati ərazi vahidlərindən biri olan Qarabağ bəylərbəyliyi Zəyəm mahalına daxil olmuşdur. Xanlıqlar dövründə isə Gəncə xanlığının tərkibinə verilmiş və nəhayət 1930-cu il Sovetlər dönməində Gədəbəyə rayon statusu verilmişdir.

Coğrafi baxımdan Gədəbəyin rayon ərazisi Kiçik Qafqazın orta və yüksək dağlıq qurşaqlarında yerləşir. Mülayim isti yayı, soyuq qışı var. Burada ərazinin dəniz səviyyəsindən yüksəkliyinin müxtəlif olması onun iqlim şəraitinin də müxtəlif olmasını şərtləndirir. Bununla yanaşı rayon ərazisində çoxsaylı çayların və bulaqların bolluğu, eləcə də müxtəlif bitki və heyvanat aləmi ilə çox zəngin

olması faktoru, ta qədimlərdən bu yerlərdə insanların məskən salması və yaşaması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar bu bölgənin qədim sakinlərinin hələ e.ə. III-II əsrdə metaldan istifadə etdiklərini göstərir. Burada həmin insanların zaman-zaman nəsil-dən-nəslə ötürdükləri sənət və mədəniyyət nümunələri XIX yüzillikdən başlayaraq müasir dövrə qədər arxeoloqlar tərəfindən izlənilir.

Azərbaycan tarixinə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adı ilə daxil olmuş qədim maddi-mədəniyyət nümunələri, tunc dövrünə aid tsiklopik tikililər, eləcə də Alban dövründə inşa edilmiş qalalar, monastrlar, kilsələr indi də sənətseverləri heyran edir. Rayon ərazisində müasir dövrümüze qədər sağlamat qalmış Söyüdlü kəndindəki "Qızqalası", Qala kəndindəki Qüllə, "Koroğlu qalası", Tağlı körpü, Novosaratovka, Böyük Qaramurad, Qızıltorpaq, Söyüdlü, Çanaxçı kəndlərində erkən orta əsrlər dövrünə aid xristian məbədləri və s. elə bu qəbildən olan memarlıq abidələridir.

Gədəbəy ərazisi çoxsaylı qalalar diyarıdır desək heç də səhv etmərik. Ancaq çox təəssüf ki, ümumrespublika abidələri siyahısında Gədəbəy qalalarından cəmi ikisi qeydə alınıb. Onlardan birinin ünvanı Qala kəndi göstərilir və adı sadəcə "qala" kimi

de qəd olunur. Bu qalanın İnşaat tarixi XVI əsr göstərilir. Çox güman ki, bu qala elə xalq arasında “Koroğlu qalası” kimi tanınandır. Ona görə ki, “Koroğlu qalası” Gədəbəy rayonunun Qala kəndi ərazisində yerləşir. Ona həm də “Cavanşir qalası” deyirlər. Qala dəniz səviyyəsindən iki min metr yüksəklikdə yerləşir. Bu, əslində öz dövrünə görə hər bir şəraiti olan qalaşəhərdir. Çünki qala daxilində uzun müddət düşməndən müdafiə olunmaq üçün bütün şərait olmuşdur. Belə ki gildən hazırlanmış borular vasitəsi ilə xeyli uzaq məsafədən gizli yolla qalaya su çəkilib. Qala daxilində iki gözdan ibarət su anbarı, külək dəyirmanının qalıqları, çoxsaylı təndir qalıqları, yüzlərlə qoyun sığan mağara, habelə, bir neçə müxtəlif təyinatlı bina qalıqları indi də durur. Qaladan orta əsrlərə aid çoxlu sikkələr, məişət əşyaları, nize və ox uduqları, qadın bezəkləri tapılmışdır. Hökmdar ailəsi və yaxınlarının müdafiəsi üçün, sıldırım qayanın üstündə strateji əhəmiyyətli möhtəşəm müdafiə kompleksi tikilmişdir. Qalanın “Cavanşir” adının daşması və sonralar “Koroğlu” adı ilə əvəz olunması göstərir ki, qala hələ Alban çarı Cavanşirin vaxtında inşa olunmuş Koroğlu zamanında isə yenidən qurma və bərpa işləri aparılmışdır.

Bəri başdan deyək ki, “Koroğlu” qalasının analoquna Azərbaycanın

digər qala tipli abidələrində rast gəlməmişik. Məsələ burasındadır ki, tamamilə çay daşı ilə inşa olunmuş qalanın xarici divarı boyunca təyinatı belli olmayan oyuqlar düzölmüşdür. Güman etmək olar ki, həmin oyuqlar qala divarları inşa olunan zaman ayaqaltı tirlərin ucu qoyulan yerdir. Ancaq həmin oyuqlar divar daxilinə 20-30 sm getdikdən sonra o qədər də məsafədə müxtəlif istiqamətə yönəlir. Onların təyinatı məlum olmadığı üçün yuxarıdakı gümanımıza da şübhə ilə yanaşmalı oluruq.

Gədəbəydə Koroğlu adı ilə bağlı yerlər çoxdur. "Koroğlu dərəsi", "Koroğlu dağı" və s. Azərbaycanın

xalq qəhrəmanı Koroğlunun adı ilə bağlı qalalara respublikamızın Şəmkir, Tovuz və s. rayonlarının ərazilərində də rast gəlmək olar. Əsasən, XVII əsrdə inşa edilmiş bu qalalarının ümumi cəhəti onların hərbi-strateji baxımdan uca, əlçatmaz yerlərdə tikilməsidir.

Yerli sakinlərin verdiyi məlumata görə Gədəbəy ərazisində 30 və bəzi mənbələrdə 50-dən çox qalaçaların mövcudluğu vurğulanır. Bu qalaların hər biri öz orijinallığı ilə memarlıq tariximiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan biri dəyuxarıda adı çəkilən “Qız qalası”dır.

Bu qala Söyüdlü kəndi yaxınlığından keçən, Mis çayı ilə Şəmkir çayının qovşağındakı çətin keçidli dağ zirvəsində ucaldılmışdır. El dilində “Nəmərdqala” adı ilə də tanınan bu abidə ehtəşəm coğrafi mövqedədir ki, oraya hər zaman getmək mümkün deyil. Yalnız quraq yay aylarında qalaya çıxmaq mümkündür. Sıldırım qaya üzərində ucaldılmış qalanın hündürlüyü inşa olunduğu dağ zirvəsinin relyefinə uyğun edilmişdir. Qeyd edək ki, düzən yerlərdəki qalalardan fərqli olaraq dağ yamaclarında inşa edilmiş qalaların əksəriyyətində bu prinsip saxlanılır. “Qız qalası”ndakı maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, ətrafda yerli inşaat materialı olan çay daşlarının ehtəşəm iri qaya parçalarının bol olmasına baxmayaraq qala tamamilə “epoxa” tipli bişmiş kərpiclə tikilmişdir. Söz yox ki, belə böyük bir qalanı tamamilə bişmiş kərpiclə tikmək üçün öncə onun yaxınlığında kərpic istehsal edən zavod

tikilməli idi. Çox güman ki, burada arxeoloji qazıntı işləri aparılırsa həmin zavodun əlamətlərini təsdiq edən maddi-mədəniyyət qalıqlarına rast gəlinə bilər. Qalanın çoxbucaqlı bitkin planı vardır. Yarımdairə bürclərlə müşahidə olunan qala divarları şərq-qərb istiqamətində uzanan dağ zirvəsinin perimetri boyunca kəmərvari dolanır. Bir neçə yerlərindən divarlar tamamilə dağılmışdır. Onun ən yüksək yeri 15 metrə hündürlüyə malikdir. Buna baxmayaraq dağ zirvəsində yerləşən "Qız qalası" memarlıq biçimi və monumentallığı ilə Dəvəçidəki Çıraqqalanı xatırladır. Qala divarlarının döngələrində yerləşdirilmiş dairəvi bürclər onun möhkəmliyini artırır və möhtəşəmliyini daha da qabarıq surətdə nəzərə çarpdırır. Ümumi görünüşünə və inşaat materialına görə "Qız qalası"nın Sasanilər dövründə inşa edildiyi ehtimal edilir. Müxtəlif mənbələrdə qalanın IX yüzillikdə tikildiyi və Atabəylər dövründə ən qüdrətli tikililərindən hesab

olunduğu bildirilir.

Qız qalasının daxili məkan həllində də yerin relyefindən məharətlə istifadə edilmişdir. Belə ki, arazinin ən hündür yerində beşbucaqlı plana malik içqala yerləşdirilmişdir. Cənubdan içqalaya alt qatda inşa olunmuş ikinci bölüm birləşir. Konstruksiya baxımından "Qız qalası"nı digərlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri onun içqalasının bayır səthlərində maşikulların ikiqatlı olmasındandır. Divar və bürclərin ortasından kəmər kimi keçən və yuxarıda onları tac kimi tamamlayan bu iki sıra maşikullar "Qız qalası"nın müdafiəsini xeyli gücləndirməklə yanaşı, həm də onun bədii memarlıq həllində müsbət rol oynayır. Qalanın bu cəhəti həm də öz dövründə yaşayıb yaratmış Azərbaycan memarlarının yüksək səviyyədə sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olmasını bir daha göstərir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Gədəbəydə 50-dən çox qalaça var. Hər daşının ağırlığı tonlarla ölçülən belə qalaların inşasında yapışdırıcı məhluldan istifadə olunmamışdır. Tikilmə tarixi eradan əvvəlki minilliklərə söykənən həmin qalalardan biri Gədəbəy şəhərinin cənubi-qərb tərəfindəki “Pir dağı”ndadır. Nəhəng daşlarla inşa edilmiş bu qala elə strateji əhəmiyyətli bir zirvədə ucaldılıb ki, ora qalxmaq belə çox çətinidir.

Qalakənddən 2 km aralıda, sıldırım qaya zirvəsində Səbətkeçməz qalası yerləşir. Onun digər adı “Govdu” qalaçası adlanır. Burada da qala divarları iri qaya parçaları ilə hörülmüşdür. Ancaq əvvəlkilərə nisbətən bu qala həcmcə kiçikdi. Qalaya gedən yol da nəhəng qayalararası dar və ensiz cığırlardan keçir. Ümumiyyətlə belə qalalara, daha doğru desək qalaçalara Gədəbəydə Oğuz qalaçıları deyirlər.

Nəticə etibarlı ilə onu qeyd edək ki, Gədəbəyin nəinki qalaları ümumiyyətlə onun bütün müxtəlif funksiyalı abidələri Azərbaycan memarlıq tarixinin öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün həmin ərazidə fundamental şəkildə tədqiqat işləri aparılmasını zəruri hesab edirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü. Azərneşr 1979.
2. Hacıyev Q. Quruçaydan Xocalı - Gədəbəyədək. //AMEA-nın Tarix institutunun elmi əsərləri. (29-cu cild) Bakı, 2009.-səh 13
3. Nəcəfli T.H. Gədəbəy bölgəsi orta əsrlərdə. //AMEA-nın Tarix institutunun elmi əsərləri. (29-cu cild) Bakı, 2009.-səh 19

Açar sözlər: Gədəbəy qalaları, memarlıq abidələri, Koroğlu qalası, Qız qalası, qala.

Ризван Гарабаглы (Азербайджан)

Крепости Гедабека

В статье приведены сведения об археологических, исторических и архитектурных памятниках Нагорного Карабаха и значительная часть, в которую входит соседний район Гедабек. На основе анализа исторических источников, эпиграфических и других материалов, собранных на месте, приводится краткая характеристика памятников. Архитектурный анализ сопровождается экскурсом в историю края. Вкратце представ-

лены также сведения о многих новых памятниках, не вошедших в научный оборот. Особое место уделяется оборонительным сооружениям, которые представлены в статье.

Ключевые слова: крепости Гедабека, архитектурные памятники, крепость Кероглы, крепость Девичья башня, крепость.

Rizvan Garabaghly (Azerbaijan)

Fortresses of Gadabay

Information about archeological, historic and architectural monuments of Garabagh and the neighboring district Gadabay is given in the article. On the basis of the analysis of historical sources, epigraphic and other materials gathered in the district there is adduced a short characteristics of monuments. The architectural analysis is accompanied by the excursus to the history of the district. There is also short information about many new monuments. A special place is given to defensive constructions presented in the article.

Keywords: fortresses of Gadabay, architectural monuments, Koroghly fortress, fortress Maiden tower, fortress.

AĞ ƏHƏNGDAŞI – BAKI BİNALARININ BAŞLICA DEKORATİV TƏRTİBAT VASİTƏSİ VƏ REGIONAL ÜSLUB DAŞIYICISI KİMİ

Bakı memarlığının əsasına qoyulan obraz axtarışları, yaradıcılıq metodları, texniki üsullar burada istifadə edilən ənənəvi inşaat materiallarının vasitəsi ilə əks edilir. Şəhərin tikintisində tətbiq olunan təbii ağ əhəngdaşı orta əsrlərdən və kapitalizm dövründən başlayaraq, müasir dövrə qədər, onun bütün binalarının memarlığına milli kolorit bəxş edir. Burada XIX-XX əsrin əvvəlləri tikilən monumental ictimai binalar və yaşayış evləri təkcə onları yaradan memarların istedadını deyil, həm də ağ əhəngdaşının gözəlliyini, dekorativ tərtibat imkanını və davamlılığını nümayiş etdirir. Ağ əhəngdaşı orta əsrlərdə və XIX-XX əsrlərin sonuna kimi Bakı memarlığında üzlük və dekorativ tərtibat materialı kimi istifadə edilən yeganə tikinti materialı idi. Bu inşaat materialının belə növ istifadəsi Abşeron yarımadasında yerləşən çoxsaylı təbii daş yataqlarının mövcudluğundan irəli gəlirdi. Abşeronun əhəngdaşı tikinti materialı kimi bütün başqa divar materialına nisbətən daha yüksək keyfiyyətlərə malik olması ilə seçiyəvidir.

Abşeron yarımadasında geniş yayılmış balıqqulağı əhəngdaşlarının iridənəli növləri əsasən divar materialı kimi, xırdadənəli, daha monolit növləri isə üzük, dekorativ tərtibat materialı kimi istifadə edilirdi. Bakının müxtəlif memarlıq üslublarında tikilən nadir binalarının olduqca nəfis və zərif detal və ornamentləri ağ əhəngdaşından hazırlanmışdır. Ağ əhəngdaşı laylarının olduqca səmərəli divar materialı olması ilə yanaşı, ən səmərəli xüsusiyyətlərindən biri də yumşaq olduğuna görə, ondan müxtəlif ölçülü divar daşı kəsilməsi və səthinin sadə cilalanması imkanına malik olması kimi keyfiyyətlərini göstərmək olar.

Orta əsrlərdə və kapitalizm dövründə Bakıda çalışan daş ustaları ağ əhəngdaşının bu fiziki və estetik keyfiyyətlərinə üstünlük verərək, binaların memarlığında onlardan məhəratlə istifadə edirdilər. Ağ əhəngdaşı təkcə Bakı tikililərinin konstruktiv və dekorativ materialı kimi deyil, həm də onların regio-

nal xarakterini və memarlıq üslubunu formalaşdıran başlıca amillərdən biri kini də istifadə olunurdu. Bu materialdan zərif oyma naxışlarla tərtib edilən, uzun müddət öz ilkin görkəmini qoruyub saxlayan və illər keçdikcə əlavə çalılarla zənginləşən müxtəlif memarlıq üslublarına xas fiqurlu ünsürlər hazırlanırdı.

Əhəngdaşından kəsilən dekorativ elementlər vizual baxımdan parçalanmıyaraq, öz vəhdətini, bədii gözəlliyini və forma ifadəliyini daim saxlamağa qadirdir. Bu daş Bakının bütün tarixi inkişaf dövrlərini və memarlıq üslubunu təmsil edir. Bakı şəhərinin qədim və müasir memarlığının üslub vəhdətinin əldə edilməsi və yeni tikililərin qədim tikililərlə ziddiyyətinin aradan götürülməsi üçün ağ əhəngdaşının üzlük və dekorativ tərtibat vasitəsi kimi istifadəsi çox zaman səmərəli həll hesab edilir.

Bakı şəhərinin memarlığının ən böyük nailiyyətlərindən biri burada ağ əhəngdaşından inşa edilən orta əsr abidələri və XIX-XX əsrin əvvəllərinin möhtəşəm binalardır. Kapitalizm dövrünün binalarının layihələri əksər hallarda gəlmə memarlar və mülki mühəndislər tərəfindən layihələndirilsə də, zəngin naxışlar yaradan daş ustaları yerli sənətkarlardan ibarət idi.

Öz klassik nümunələrindən uzaq olan Avropa üslublu binalar şəhərdə yeni şəraitdə, yerli inşaat materiallarından tikilərək, məhz professor Ş.S.Fətullayev

Şəkil 1. Bakı binalarının ağ əhəngdaşından düzəldilmiş detalları.

vin qeyd etdiyi kimi, “Bakı modern”, “Bakı renessansı” və s. üslubunda idi [3]. Təbii əhəngdaşı şəhərin memarlıq sənətində yerli və avropa üslublarının bədii-estetik keyfiyyətlərinin çatdırılmasına xidmət edirdi.

Bakı memarlığının üslub axtarışının da əsas xüsusiyyəti yerli əhəngdaşının bütün konstruktiv və bədii xüsusiyyətlərindən istifadədədir. Şəhərin mərkəzi küçələrində inşa edilən binaların memarlığında müxtəlif üslub istiqamətinin təşəkkül tapmasına baxmayaraq, bu binaların xarici görkəmini birləşdirən əsas amil ağ əhəngdaşının üzlük və bezək materialı kimi tətbiqi idi.

Şəkil 2. Bakı binalarının ağ əhəng daşından düzəldilmiş detalları

Burada Avropa klassik memarlığının element və detallarının sərbəst istifadəsi ilə, üzlük və bezək materialı olan daşın tətbiqi sayəsində müxtəlif üslublu binaların vahdətini əldə edilirdi. Şəhər tikililərinin fasad memarlığı klassik sistem vasitəsi ilə və müəllifin zövq və ustalığından asılı olan müxtəlif üslub variasiyaları ilə ağ əhəngdaşı vasitəsi ilə həll edilirdi. Bakının təbii-iqlim şəraitləri və xüsusən də əsas yerli inşaat materialı olan ağ əhəngdaşının mövcudluğu və plastik xüsusiyyətləri memarları yerli forma və elementlərdən istifadə etməyi vadar edirdi. Burada baxılan dövrdə inşa edilən binaların müxtəlif üslubda olmasına baxmayaraq, onları birləşdirən və dekor həllində istifadə edilən ümumi xüsusiyyət orta əsr Şirvan - Abşeron memarlıq məktəbi üçün xarakterik olan yerli daşın plastik keyfiyyətidir.

Bu dövrün tikililəri, daş dekorla zəngin bəzədilərək, bəzən də fasadların hədsiz yüklənməsinə səbəb olurdu. O zaman belə növ "fasad ağırlaşması" etibar və zənginlik rəmzinə çevrilirdi. Bu da memarlıqda üslub müxtəlifliyinə və eklektikaya səbəb olurdu.

Bakı memarlığında əhəngdaşının tətbiqi həm də binaların təbii obrazının yaradılmasına səbəb olurdu. XX əsrin əvvəllərində canlı təbiət obrazları memarlıq arenasına yeni gələn modern üslubunun fərqləndirici cəhəti kimi çıxış edirdi. Modern memarlığının xarakterik əyri xətti elementləri və bitki ornamentləri ağ əhəngdaşının sayəsində öz bədii ifadəsini tapırdı.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda Sovet birliyi dövrünün başlanğıcı və Bakı memarlığında konstruktivizmin təşəkkülü ilə təbii əhəng daşının dekorativ tərtibat funksiyasına son qoyulur. 1920-ci illərdə sosializmin konstruktivizm memarlığı daha çox dəmir-betonla təmsil edilirdisə, Bakıda bu üslublu binaların əksəriyyəti əvvəlki dekorativ tərtibatdan məhrum olan hamar daş plitələrlə (güşə daşı ilə) üzlenirdi.

1930-1950-ci illərin ortaları memarlıqda milli və klassik irsə müraciətlə bağlı Bakı memarlığının istiqamətinin dəyişməsi əhəngdaşının bədii-tərtibat vasitəsi təyinatını yenidən özünə qaytardı. Şəhərin mərkəzi meydanında həmin illər inşa edilən Hökumət evinin möhtəşəm obrazının əldə edilməsi üçün daşdan düzəldilmiş müxtəlif detal və elementlər buna nümunə ola bilər. Bunu həmin dövrdə yaradan S. Dadaşov, M. Hüseynov, H. Məcidov, Q. Əlizadə və b. istedadlı memarların yaradıcılığına da aid etmək olar.

1960-1970-ci illərdə memarlıqda israfçılığın aradan qaldırılması qərarı ilə bağlı əhəngdaşı yenidən öz estetik tərtibat dəyərini itirməyə başladı. Bu materialdan yalnız üzlük materialı kimi istifadə olunmağa başladı.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsi və dünya bazarına çıxması yerli memarlara verilən yaradıcılıq sərbəstliyi ilə yanaşı, həm də ən müasir texnologiyalardan və metal, alüminium, alukobonid, silikon, iri şüşə layları və başqa bu kimi inşaat materiallarından istifadə imkanı verdi. Əlbəttə ki, onlar zamanın tələblərinə uyğun yeni layihələr üzərində çalışır, şəhərimizi müasir binalarla zənginləşdirməyə cəhd edirlər. Fasadlarda ventilyasiya olunan, alüminium izocam silikon fasad sistemlərindən və s. istifadə edilir.

Təbii əhəngdaşı demək olar ki üzlük materialı kimi öz dəyərini itirib. Hal-hazırda şəhərdə tarixi binalarda həyata keçən bütün bərpa işləri onların üzərini örtən və konstruktiv və bəzək elementlərini təşkil edən əhəngdaşının təmiri, yonulması və təmizlənməsi ilə müşayiət edilir. Bu zaman binaların fasadlarında yeniləri ilə əvəz edilən müasir daş parçaları çox zaman “yamaq” təəssüratı yaradır. Əlbəttə ki bu üsul çox güman ki, tikilinin tarixi hissəsinə daxil edilən yeni parçaların vizual nəzərə çarpdırılması kimi bərpa prinsipinə riayət etmə cəhdindən irəli gəlsə də, sanki binanın tarixini yeniləşdirir.

Əhəngdaşının zaman keçsə bile, təbiətin ona bəxş etdiyi xüsusiyyətlərini və xarici görkəmini saxlaya bilən üzlük materialıdır. Süni materiallardan fərqli olaraq, əhəngdaşı zamanla, xarici amillərin təsiri altında öz gözəllik və formasını, eləcə də dekorativ görkəmini qoruyub saxlamağa qadirdir. Onun üzərində həkk edilən müxtəlif naxışlar və relyeflər tikililərə təkrar olunmaz görkəm verir. Əhəngdaşı ilə üzənən binalar ifadəli və möhtəşəm görkəmə malikdir. Bu material inşaat sənayesinin bir hissəsi kimi Bakının bədii mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Bununla yanaşı əhəngdaşı ekoloji təmiz struktura malik uzunömürlü, möhkəm təbii materialdır. Bir çox dekorativ keyfiyyətlərə malik olan bu inşaat materialı gün ərzində, hava şəraitindən (günəşli və yağmurlu havada) asılı ola-

raq, öz rəng çalarlarını dəyişməyə qadirdir. Günəş şüaları onun üzərində maraqlı və ifadəli işıq-kölge təəssüratı yaradır.

Lakin təəssüflər olsun ki, Bakının bir sıra binalarının yenidənqurulması və bərpası zamanı onların əhəngdaşından ibarət üzlük plitələri alukobonidlə əvəz edilir. Məlum olduğu kimi, yanğına davamsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərə malik olan alukoboniddən üzlük vurmaq bəzi ölkələrdə rəsmən qadağan edilib. Amma buna baxmayaraq Milli məclis binasının, 20 saylı orta məktəbin, Əl oyunları stadionunun və burda digər ictimai binaların ilkin memarlıq görkəmində üzlük kimi istifadə edilən daş, onların yenidən təmirindən sonra alukobonidlə əvəz edilib. Nəticədə Sovetlər dönmənin nümunələri olan bir sıra binaların ilkin görkəmi itib.

Bakının əhəngdaşından inşa edilmiş tarixi binaları üçün digər təhlükə avtomobillərin hərəkətindən yaranan tullantı qazlarıdır. Şəhərin tarixi mərkəzində abidələrin ətrafında baş verən fəal avtomobil hərəkəti ağ əhəng daşını çirkəndirərək, qaraldır və tanınmaz vəziyyətə gətirir.

Lakin bütün bu müdaxilələrə baxmayaraq, Bakı memarlığında əhəngdaşının tətbiqi davam edir, onunla birgə də şəhərin daş üzərində həkk olunmuş tarixi də də yaşayır. Həqiqətən də təbii daş ehtiyatlarına malik olan və bu inşaat materialından binalar ucaldan xalqlar tarixdə daha çox izlər qoyub getmişlər. Bu materialla işləyən İntibah dövrünün görkəmli sənətkarları buna misal ola bilər. Bakının məhz daş salnaməsi olan memarlıq əsərləri də şəhərin tarixi əhəmiyyətini nümayiş etdirən başlıca amildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бретаницкий, В.В. Веймарн. Л.С. Искусство Азербайджана. М., 1976
2. Мəmmədзаде К. М. Азербайжанın inşaат сənəти. Баки, 1978
3. Фагуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-XX начала - XX века. Л., 1986;
4. М.А.Усейнов, Л.С.Бретаницкий, А.В.Саламзаде. история архитектуры Азербайджана. М., 1963.

Аçar sözlər: üslub, əhəngdaşı, Баки мемарlığı, binalar, декоратив тərтібат.

Mehriban Mikayilova (Azərbaycan)

**Белый камень – известняк как основное средство
декоративного оформления и носитель регионального
стиля в архитектуре Баку**

Белый камень известняк был единственным материалом, который в архитектуре средневековья и периода XIX-начала XX веков Баку применялся как облицовочный и декоративный материал. Монументальные общественные и жилые здания, построенные в Баку в XIX- начале XX веков отражают не только творчество архитекторов, которые создавали их, но и красоту, декоративно-творческие возможности и прочность камня – известняка.

Ключевые слова: стиль, известняк, архитектура Баку, здание, декоративное оформление.

Mehriban Mikayilova (Azerbaijan)

White limestone as the main means of decorative design and the carrier of regional style in the architecture of Baku

The white limestone was the only material used in the architecture of Baku as a facing and decorative material during Middle Ages and period of the XIX- beginnings of the XX centuries. The monumental public and residential buildings constructed in Baku in the XIX- in the beginning of the XX centuries reflect not only creative works of architects who built them, but also demonstrate beauty, decorative and creative capabilities and strength of the limestone.

Keywords: style, limestone, the architecture of Baku, building, decorative design.

TARİXİ MEMARLIQ MÜHİTİ MÜASİR MEMARLIĞIN İNKİŞAFI KONTEKSTİNDƏ

Məlumdur ki, tarixi memarlıq mühiti müasir memarlığın inkişafında həmişə həlledici rol oynamışdır. Müasir memarlığımızın sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda tarixi memarlıq mühitinin ona təsiri konkret qanunauyğunluqlar əsasında baş verərsə, bu müasir memarlığın düzgün istiqamətdə inkişafının təminatı deməkdir. Qeyd etmək vacibdir ki, həmin qanunauyğunluqlar inkişaf edən müasir memarlıqla tarixi memarlıq mühiti arasındakı harmoniya əsasında, daha dinamik proseslərin fonunda aydınlaşdırılmalıdır. Müasir dövrdə tarixi memarlıq mühitinin şəhər mühitində plan-məkan elementlərinin vizual xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, yaşayış və ictimai binalarda daxili və xarici məkan formalaşma prinsiplərini təyin etmək və onların müsbət tərəflərini müasir memarlığın inkişafında tətbiq etmək müasir memarlığın inkişaf kontekstində əsas şərtlərdəndir. Çünki tarixi memarlıq mühiti müasir memarlığımızın əsas daşıyıcı sütunlarından olaraq müasir memarlığın inkişaf kontekstində milli dəyərlərin istifadəsi və inkişafını təmin edən elmi-nəzəri konsepsiya ilə çıxış etməlidir.

Müasir memarlığın inkişafında nələrin baş verdiyini duymaq, onların mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, müsbət xüsusiyyətlərini düzgün səmtə istiqamətləndirmək və keçmişin tarixi memarlıq ənənələrindən faydalanaraq müasir memarlığın inkişafını təmin etmək lazımdır. Plan-məkan quruluşuna, həcmi-fəza kompozisiya həllinə, yəni fəzayaratma xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən həm fərqlənən, həm də oxşarlıq təşkil edən tarixi şəhərlərimizin və tarixi memarlıq abidələrimizin zəngin maddi-mənəvi dəyərlərinin tətbiqi nəinki, gözəl memarlıq nümunəsinə nail olmaq olar, eyni zamanda bir çox aktual problemlərin həllinə, müasir memarlığın fundamental, güclü nəzəriyyəsi olan bir elm kimi inkişaf etməsinə gətirib çıxara bilər. Fundamental nəzəriyyəsi olan bir elmin praktikada tətbiqi təbii ki, uğurla nəticələnə bilər. Lakin təəssülə qeyd etmək lazımdır ki, tarixi memarlıq mühitimizin bütün milli dəyərlərini və

inkışafını təmin edən nəzəri konsepsiya olmadığından müasir memarlığımızın inkışafı xaotik xarakter daşıyır. Xaotik inkışafın qarşısını almaq tarixi memarlıq mühitinin bütün xarakterik xüsusiyyətlərinin tətbiqi müasir memarlığın inkışafı kontekstində aydınlaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, düzgün inkışaf yolu keçən müasir memarlığın bədii obrazlarının formalaşmasında böyük bir təkamül yolu keçmiş bir çox tarixi memarlıq abidələrinin, memarlıq ansambl və komplekslərinin daxili struktur dəyərlərinin təsiri çox böyükdür. Tarixi memarlıq mühitinin plan-məkan, həcmi-fəza, bədii-estetik obrazı müasir memarlığın bütün komponentləri ilə harmoniya təşkil edərsə, inkışaf etməkdə olan şəhər strukturunun məzmun və forma baxımında bütöv olmasına səbəb olur. Yəni hər bir yeni tikili şəhərin tarixi memarlıq abidələrinə, onun ənənəsinə, bir sözlə şəhərin adına layiq olmalıdır ki, artıq formalaşmış məzmun içərisində yalançı olmasın. Əks halda belə bir forma-məzmun bağlılığı dağıla bilər.

Forma-məzmun dedikdə şəhər strukturunda müasir memarlıqla tarixi memarlıq mühiti arasındakı sosial-funksional, maddi-məkan anlayışlarının qarşılıqlı əlaqə və əgər bir orqanizm kimi baxsaq, bu orqanizmə onların birgə təsirini müəyyən etmək lazımdır. Tarixi memarlıq mühiti ilə müasir memarlıq mühitinin vəhdəti şəhər strukturunun daha dolğun və dağılmaz bir struktur quruluşuna malik olmasına səbəb olur və onlar arasında üzvi bağlılığın düzgün inkışafı deməkdir. Əks halda yeni-yeni problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur ki, bu da müasir memarlığın inkışafına zərbə vuran faktordur. Tarixi memarlıq mühitinin müasir memarlığın inkışafı kontekstində əsas şərtlərdən olan forma-məzmun birliyinin ümumşəhər strukturunda funksional, formal və bədii-estetik çəkisinin müəyyən edilməsi, perspektiv inkışafda nəzərə alınmasıdır. Şəhər strukturunda tarixi memarlıq mühiti ilə müasir memarlıq mühiti arasındakı forma-məzmun bağlılığı, onun təşkil edən hissələrin məntiq çərçivəsində nizamlanması nəticəsində yerinə yetirilə bilər. Bu o deməkdir ki, zahirən görünən bütövlük içərisində daxilən müxtəlif bir-birinə bağlı məzmunlar mövcuddur. Məsələn yumurta bütövlüyü daxilində ağ və sarı hissələrin vəhdətini öz qalığı içərisində tam birləşdirir.

Vəhdətin pozulması həm şəhərin struktur-plan quruluşunda. Həm də bədii-estetik obraz bütövlüyü baxımından onun simasında pozulmasına səbəb olur. Bir çox misallar göstərmək olar. Bu gün Azərbaycan memarlıq və şəhərsalmasının inkışaf təkamül yolunu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirən memarlıq elmi və nəzəriyyəsi üçün fundamental əsasları özündə əks etdirən

İçəri Şəhər öz simasını itirmək təhlükəsi ilə üzləşmişdir. İçəri Şəhər orta əsr bazarı artıq öz funksiyasını itirərək şəhər strukturunda ölü bir orqanizmə çevrilmişdir. Əslində bazar-şəhər mərkəzi, şəhər üreyi, gündəlik həyat ritmini tənzimləyən şəbəkədir.

Əslində şəhərləri inkişaf etdikcə, məzmun baxımından onun özünü qoruyub saxlaması çətinləşir. Buna görə müasir memarlıqda mənəvi yük daşımaqdadır. Bu mənəvi yük müasir memarlığın inkişafı kontekstində tarixi memarlıq mühitinin rolunda daha da aydın olur. Yeni hər bir yeni tikili şəhərin adına layiq, şəhərin qədim memarlıq mühitinə, ənənəsinə uyğun olmalıdır ki, artıq formalaşmış məzmun içərisində özünə layiq yer tuta bilsin. Bu mənəvi yük tarixi memarlıq mühitinin taleyini də həll edir. Belə ki, hər hansı bir tarixi memarlıq abidəsi inkişaf etməkdə olan müasir şəhər strukturunda bütövlüklə qorunub saxlanılıbsa, deməli onun təsir gücü çox böyükdür və inkişaf etmiş tarixi şəhərlərin görkəminə uzaqdan nəzər salsaq, bəzi tarixi abidələrin simvolik effekt yaratdıqlarının şahidi oluruq. İstanbulun minarələri, Bakının “Qız Qalası” və s. nümunə ola bilər.

Sürətlə inkişaf edən müasir memarlıq insan psixologiyasına çox ciddi təsir göstərir. Bu inkişaf zaman-məkan çərçivəsində baş verir. Zamanın insan sürurunda təsiri isə dəyişkən bir şeydir, daimi xarakter daşmır. Bu baxımdan

tarixi memarlıq mühitinin dəyərli özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması vacibdir. Ən azından sürətlə xaotik bir şəkildə inkişaf edən müasir memarlığın mənfi təsirindən insanların psixoloji durumunu tənzimləyə bilsin. Müasir memarlığın insan psixologiyasına müsbət təsiri konsepsiyanın əsas şərtlərindəndir. Çünki inkişaf etməkdə olan şəhər özü çoxsaylı insan münasibətlərinin makro səviyyədə maddiləşmiş ifadəsidir və şəhər-cəmiyyətin müxtəlif dövrlərdən bu günə kimi yaratmış olduğu maddi-mədəni abidələr içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən varlıqdır. Ümumiyyətlə şəhər özü canlı bir orqanizmdir. Tarixi memarlıq mühiti isə onun hər hansı bir orqanını təşkil edir.

Tarixi memarlıq mühiti müasir memarlığın inkişafı kontekstində dedikdə əsas mahiyyət bu iki mühit arasındakı dialoqdan ibarətdir. Bu iki mühit arasında müasir memarlığın inkişaf tələblərinə uyğun olan dialoq baş verməsi üçün sağlam zəmin olmalıdır və hər şeydən əvvəl iqtisadi-siyasi tələblərdən çox insanların müasir həyat səviyyələrinə xidmət etməlidir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tarixi memarlıq mühiti ilə müasir memarlıq mühiti arasında yalnız mühit bağlılığı deyil hər iki mühit arasında müxtəlif ictimai funksional harmoniya da kontekstdə öz əksini tapmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndizadə R.M. Azərbaycan Memarlığı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri. Bakı 2012
2. Гидион З. Пространство, время, архитектура. М. 1984

Açar sözlər: Tarixi memarlıq, mühit, şəhər, kontekst, plan.

Тамаша Исиева (Азербайджан)

Исторически архитектурная среда в контексте развития современной архитектуры

Исторически архитектурная среда всегда играла решающую роль в развитие современной архитектуры. Но если это развитие происходит в гармонии между исторической и современной архитектурой, то этот процесс принимает более динамичный характер. Необходимо иметь теоретическую концепцию, которая сыграла бы регулирующую роль между хаотично развивающейся современной архитектурой и исторической

архитектурой и уберегла бы человеческую психологию от негативных воздействий. Когда говорится об исторической среде в контексте развитие современной архитектуры, в первую очередь понимается диалог между этими средами.

Ключевые слова: Историческая архитектура, среда, город, контекст, план.

Tamasha Isayeva (Azerbaijan)

Historically architectural environment in the context of the development of modern architecture

Historically architectural environment has always played a decisive role in the development of modern architecture. But if this development takes place in the harmony between historical and modern architecture this process assumes more dynamic character. It is necessary to have a theoretical conception which could play a regulating role between chaotically-developed modern and historical architecture and keep human psychology from negative influences. When it is spoken about historical environment in the context of the development of modern architecture in the first place there is understood the dialogue between them.

Keywords: historical architecture, environment, city, context, plan.

ƏNƏNƏDƏN YENİLİYƏ VƏ QACAR DÖVRÜNDƏ MEMARLIQDA MODERNİZMİN BAŞLANMASI SƏBƏBLƏRİ

Ənənələr keçmiş nəsillərin adətlərindən, inanclarından və davranışlarından bizə gələn mirasdır. Arxaik toplumda fərdi və ictimai davranışlar ənənənin məhkəmə daşı ilə ölçülür. “Ənənə, ənənələrə əsaslanan toplumda düzgün olan və olmayan davranışları müəyyən edəndir. Ənənə həmçinin davamlılıq və uzanıb getmək mənasındadır, yəni nəsildən nəsle ötürülür”. (2). Başqa sözlə desək, ənənə təsvir etmə şəklində əvvəlkilərdən qəbul edilmiş elementlər və tərkib hissələridir. Bu görüşə əsasən, ənənəyə əsaslanan fərd kənardan özünə baxmaq əvəzinə ənənəvi şəkildə yaşayan və özünün yaşayış tərzini haqqında fikirləşməyən insandır. (3, s.56). Əlbəttə, “ənənələr öz dünyalarında və öz yeri və havası olan bir şəraitdə effektiv, işəyarar və əsas yaradandır, lakin öz dünyalarından kənara çıxdıqda heç bir təsirə malik olmayan quru bir cismə bənzəyirlər.” (3, s.48). Bu da o deməkdir ki, ənənə özünün effektivliyi üçün ehtiyacı olduğu əsaslar və mədəniyyətə bağlıdır və onun mühitində və əsasında dəyişiklik yarandıqda onun rolu və forması da dəyişəcəkdir. Hər toplumda hakim olan mədəniyyət xarici faktorlar vasitəsilə dəyişir və bu dəyişiklik qədim ənənəvi əsasları və kökləri dəyişdirməyə və dağıtmağa qadir olacaqdır. Başqa sözlə desək, “mədəniyyət ənənələri zərrə-zərrə qaşımır və ləğv etmir və bu daq, yarpaq və meyvə ilə məşğul olmaq əvəzinə, yerə, kökə və havaya da diqqət edir” (3, s.47).

Yeniləşmə və ya modernizm ənənənin əksinə olaraq, yeniləşmək, əvəz olmaq və təzələnmək mənasındadır. Əgər ənənədə “necə idi” əsadsırsa, modernizmdə “necə olmaq” olduqca əhəmiyyətlidir. (1, s.18). Modernizm ənənədən bəhs edəndə ancaq onun tərifini verməklə kifayətlənmir, bəlkə bu tərifdən özünü tanımaq üçün də istifadə edir. Bu baxımdan ənənə modernizmin əsas başqalaşmalarından biridir və modernizmin meydana çıxması ilə ənənə anlayışı aşkara çıxır, yəni modern olmayan hər şey ənənə düşərgəsinə atılır. (3, s.57).

Ənənə və modernizmlə bağlı müfəkkirlər tərəfindən çoxsaylı nəzəriyyələr verilmişdir. Bəzi müfəkkirlər ənənəni hasar və sərhəddə bənzədirlər. Bəzi başqa müfəkkirlər isə onu qədim fikirlər və bələğətə bərabər olan hər nə varsa, onunla eyniləşdirirlər. Bir başqa qrup isə ənənəni keçmiş vəziyyətin qorunub saxlanması, bəziləri isə ənənəni Əflatun zamanından indiyə qədər olan ənənə bərabər hesab edirlər. Lüğəvi mənada ənənə mədəni və milli davranış əlamətlərinin bir nəsilədən başqa bir nəsle ötürülməsidir. Ənənə, yəni buraxılmaq, təslim olmaqdır, öyrənilməsi lazım olan şifahi mədəniyyət növüdür. İnancların, adətlərin və təcrübələrin atalardan övladlara ötürülməsidir, hətta yazılı əsərlər olmasa belə. Ənənəvi insanın baxışına görə, ənənələrə ehtiram göstərmək cəmiyyət üzvləri üçün ardıcılıq, səbat və etibar yaradır. Ənənə qanuniliyin başlanğıcıdır və onun pozulması və ondan yayınma çətin dir. (2) Fəlsəfədə ənənə bir cəmiyyətə aid olan fəzilət və xeyirlərdir. Ənənəvilik hər yerdə və həmişə olan gerçəklər kompleksinə deyilir və onunla bağlı praktiki və nəzəri öhdəlikləri vardır. Ənənəvilik də aqah bir şəkildə ənənələrin istifadəsi qaydaları haqqında düşünmək və gah bir şəkildə onlara meyl göstərməkdir, xüsusilə də təhlükə ilə qarşı-qarşıya olduqları zaman. (3, s.56).

Səbat, davamlılıq və ardıcılığı assosiasiya edən ənənənin əksinə olaraq, yeniləşmə, yaxud modernizm “yeniləşmək”, “təzələşmək”, “təzə şeylərin tərəfdarı olmaq”, “yeniliyə və təzəliyə meyl göstərmək” və “təzədən başlamaq” mənasındadır.” (4, s.28). Modern düşüncə rəasionalizm, humanizm, fərdiyyətçilik, azadlıq, bərabərlik, insanın ümumi bilik səviyyəsi və hədsiz inkişafı kimi anlayışlarla xülasələşdirmək olar. Yeniləşmə, yaxud modernizm ingilis dilindəki “modernit” (Modernity) sözünün qarşılığıdır. Müasir fəlsəfələrin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, müasir dövrün başlanğıcı Renessans dövründə XV əsrdə İtaliyanın şimalında humanizm (Humanism) və rəasionalizmin (Rationalism) ortaya çıxması ilə eyni zamana təsadüf edir. Bu dövrədən başlayaraq, qərb insanının dünyagörüşü dəyişmiş və “göydən yerə” baxmışdır. Başqa sözlə desək, “əsasən modernitlik insanın dünyaya, xüsusilə də özünə olan baxışının dəyişməsidir və öz ələmi və özünün dünyadakı yeri ilə bağlı təzə söyləntiləridir.” (5, s. 28).

Fransada modern fəlsəfənin əsasını qoyan Rene Dekart (1596-1650) özünün “mən düşünürəm, bəs varam” məşhur cümləsini söyləməklə (6), ənənəvi dünyanın əsas fəlsəfə və ənənəvi dünyagörüşünün “mən inanıram, bəs varam” olmasına baxmayaraq, “bütün fəlsəfə və arxaik dünyanın görüşlərinə təsir göstərmişdir. Ənənə dünyasında hər şey yəqinlik və imandır. Lakin De-

kart bu fikirdədir ki, yəqinliyə və həqiqətə çatmaq üçün şübhədən başlamaq və keçmişdəkilərin dediklərinin və arxaik dünyanın inanclarının qarşısında bir sual işarəsi qoymaq lazımdır. Onun fikrincə, yəqinliyə çatmanın yeganə yolu zəka və tefəkkür vasitəsidir.

Müasir dövrümüzün mütəfəkkirlərindən D.Aşuri modernizm ilə bağlı olaraq deyir: “Modernizm Orta əsrlərin insana, dünyaya və Allaha olan bütün baxışlara qarşı çıxmaq və insanın və dünyanın ağıl və insanı tanımaq əsasında yenidənqurmalarının mümkünlüyünə ümid etmək və bunu arzulamaqdır”. (5, s.7)

Yeniləşmə ilə qəti olaraq bunu deyə bilərik ki, bu dəfə insan təbiətə və varlığa özünün ağıl və zəka bucağından baxır və təbiəti, cəmiyyəti və insanı ağılla dərk etmək yolu ilə özünü təbiətin torundan xilas edəcəyinə və beləliklə də hər şey üzərində hakimiyyət əldə etməklə təbiətin torundan xilas olmuş fəvqəlbəşəri bir varlığa çevriləcək bir vəziyyətə çatdıracağına ümid edir.

Elm və incəsənət də öz növbəsində ənənə və modernizmlə əlaqədə və kompromisdə olmuşdur. Belə ki, elm və incəsənət də hər bir dövrdə həmişə o dövrün ruhu və dünyagörüşünə və hakim olan tefəkkür sisteminə tabe olmuş və onunla eyni istiqamətdə hərəkət etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, arxaik dünyanın fəlsəfəsi və dünyagörüşü keçmişlərin ənənələri və inanclarına əmin olmaq və onlara inanmağa əsaslanır. Halbuki müasir dünya insanın ağıl və zəkasına əsaslandığından tamamilə başqa bir şeydən bəhs edir.

Elm və incəsənət Orta əsrlərdə, xüsusilə də XIV və XV əsrlərdə, kilsənin və dini anlayışların mütləq hakimiyyəti altında idi. Məsələn, qotik memarlıq arxaik dünyanın elm və incəsənət meyarının simvolu kimi, Tanrının hüzuruna mütləq bir şəkildə yaxınlaşmaq və əriyib yox olmaq fəlsəfəsi əsasında qurulmuşdur. Modernizmin meydana çıxması ilə elm və incəsənətə baxış müqəddəslik, mütləqlik, əsrarəngizlik və gizlilikdən çıxmış və dəyişərək qeyri-mütləq və kəşf oluna bilən bir şəkil almışdır.

Ənənələrə bağlı dünyada elm və incəsənətin nəticələr almaq üsulu müqayisəyə (ümumidən xüsusiyyətlərə çatmaq) əsaslanırdı. Məntiqdə müqayisə Aristotel kimi antik bir filosof və alim tərəfindən söylənməmiş bir əsəti və ya dini nəsihətlər şəklində qəbul edilmiş bir məsələ meyar olaraq qəbul edilir və sonra ona uyğun gəlməyənlər məntiq vasitəsilə rədd edilir və çıxarıldı (7, s.28). Modernizm dövründə elm və incəsənətin nəticələri almaq üsulu induktiv arqumentlərə (xüsusidən ümumiyyətlərə çatmaq) əsaslanır. Induktiv məntiqdə birbaşa, əyani təcrübə və nəticələr əsasında fərziyyələrin düzgünlüyü və doğruluğunu öyrənmək olar. F.Bigen bu barədə deyir: “Yalnız bir fenomeni müs-

təqim müşahidə ilə və bu müşahidələri şərh edən üsulun genişlənməsi ilə yeni həqiqətlər əldə etmək olar” (8, s.475).

M.Zəmiran yeni və qədim elmlə bağlı olaraq deyir: “Yeni elm belli gerçəklərə əsaslanır, köhnə elm isə abstrakt anlayışlar üzərində qurulmuşdur. Yeni elm şübhə yeri olmayan elmin arxasındadır, köhnə elm isə keçmiş elmin dalıncadır və yığılıb qalmış elmdir. Yeni elm təbiətin sirlərini açmaq və təbiətə hakim olmaq dalıncadır, köhnə elm isə təbiətin sirləri qarşısında mat qalmışdır və təbiətə təslim olmuşdur. Yeni elm də hər şey tanımaq üçün mövzudur. Orta əsrlər elmi isə Allah yolundadır. Modern elm həqiqəti zəka ilə eyniyyət arasında vasitə və praktikaya çevrilmək hesab edir. Haydegerin dediyi kimi: “Yeni elm praktika və sınaqdan çıxarmaq üzərində təkid edir və Dekart isə bu fikirdədir ki, müasir elm bəşəri məsələlərin şərhini verir” (2).

E.Huserel deyir: “Yeni elm özünün yaratdığı elmlə işi vardır və başqalarını nəzərdə tutmur.” (9)

Həzrət Əli elmlə əlaqədar olaraq deyir: “Mərifət sübhanın Allahı, ən üstün mərifətdir” (10,s.148). İslam və İran mədəniyyətinə uyğun olan bu cümləni Orta əsrlərdə modernizmdən əvvəlki Avropada mövcud olan qərb dünyagörüşünə də aid etmək və anlamaq olar ki, köhnə elm, yaxud ənənəyə əsaslanan elm ümumiyyətlə, Allahın dərgahına yaxınlaşmaq üzərində mərkəzləşmişdir.

Ənənəyə əsaslanan elm ümumi bir Allahın dərgahına yaxınlaşma mühitində inkişaf edir. Lakin yeni elm isə özünün inkişafı və irəliləyişi üçün çoxsaylı və müxtəlif sahələr istiqamətində hərəkət edir. Yeni elm istədiyini görünməz dünyada və təbii dünyadan üstün olan bir aləmdə axtaran arxaik elmin əksinə olaraq, təbiətin sirlərini aşkara çıxararaq ondan bəhrələnməyə və mümkün olduğu qədər ona yiyələnməyə əsaslanır. Başqa sözlə desək, köhnə elm axirət evi tikmək üçün dünya yaradan bir elmdir. Lakin yeni elm insan üçün daha çox rahatlıq və rifah yaratmaq istiqamətində bu dünyaya xidmət edən bir elmdir.

Ənənəvi incəsənət də ənənəvi elm kimi maddi olmayan dünya və Allahın dərgahına yaxınlaşmaq istiqamətindədir. Məqsədi varlığı yaradan Allahın qüdrət və əzəmətini tərifləmək və ona sitayiş və bir tərkib hissəsi kimi insanın həqarəti və bir bütöv olan Tanrıdan asılılığıdır. İ.Qomşeyi ənənəvi incəsənət haqqında belə deyir: “Bütün ədəbiyyatı heç kəs olmayanlar yaratdılar, Mövlananın dediyi ki, mən kimsəsizlikdə bir kimsəni tapdım. İlk əxlaq dərsi bundan ibarətdir ki, yaradan odur, sən onun adıyla yarada bilərsən, kimlik və inayət yalnız Allah üçündür. Ondən başqa heç kəs mənim kim olduğumla bağlı hökm verə bilməz. Bütün ədəbiyyat ona tərəf olan dəvətdir, Allahın adı,

Allahın yadı və Allahla birgə olan ədəbiyyatdır. İncəsənətin mahiyyəti budur ki, sən olmayasan, onun camalını, üzünü əks etdirəsen.” (1, s.25). Bununla əlaqədar olaraq, M.Rixnegeran deyir ki: “Ənənəvi sənətkar yaradıcılıq gücü və öz ləyaqətini aşkarlamaq ardınca getmir. Əslində klassik incəsənət klassik sivilizasiyada sənətkarlıq ənənəsi olub, sənətkarın kimlik və şəxsiyyətini daha az göstərir. Bu baxımdan da sənətkarın öz əsərinin sonunda imza qoymasına ehtiyac yox idi. Çünki klassik incəsənət elə bir məqamdır ki, hamı onun qurbanı olur, bir millətin mədəni irsi və onun tarixi məsuliyyətini aşkarlayır, fərdin xüsusiyyətlərini deyil (11, s.16).

Qeyd etdiyimiz kimi, klassik incəsənət keçmişdəkilərin ənənələrini, üslublarını və yollarını davam etdirir və bu yolda sənətkarların öz yaradıcılıq və yeniliklərini göstərmək üçün o qədər də geniş imkanları yoxdur. Çünki klassik ədəbiyyatın bir məqsədi vardır ki, bu da varlıq dünyasını yaradan xalığın zətinin vəsfi və həqiqəti kəşf etməkdir. Bu baxımdan belə bir iddia etmək olar ki, klassik incəsənət Tanrının mahiyyətindən ibarət olan öz məqsədini bəyan etmək üçün vasitədir. Lakin müasir incəsənət klassik incəsənətdən fərqli olaraq tamamilə başqa bir effekti axtarır və yenilik və yaradıcılıq onun ayrılmaz prinsiplərindən sayılır. B.Əhməd deyir: “Müasir sənətkarların işi dəyişdirmək mümkün olduğunu xatırlatmaqdır” (12, s.162). Müasir incəsənətin məqsədi də klassik incəsənətin məqsədindən fərqlənir. Belə ki, “Ç.Budler və Kant “sənət sənət üçündür” prinsipinin tərəfdarıdır. Onların fikrinə, incəsənətin məqsədi onun öz içindədir və incəsənət asılı deyil, incəsənət məqsəddir” (1, s.29). Qeyd etmək lazımdır ki, “Kantın nəzəriyyəsində incəsənət yalnız sənətkarın içinə axır və real və gerçək aləmə aid deyil. Müasir incəsənət fəlsəfəsinin başlanğıcı buradandır. Belə ki, Freyding incəsənət nəzəriyyəsi bu fəlsəfənin yerinə yetirilməsidir” (13, s.47). Digər tərəfdən, “Kadamer incəsənəti insanın azadlıq simvollarının gerçəkləşdiyi bir oyun üsulu hesab edir” (13, s.52). Hegel isə bu fikirdədir ki, “incəsənətin vəzifəsi ideyaların xüsusi bir geyimdə nümayişi və bəyan edilməsidir” (14). Haqqında bəhs etdiyimiz nəzəriyyələrdən görmək olar ki, klassik və müasir dünyada elm və incəsənət öz məqsəd və hədəfləri ilə bağlı fərqli baxışlar və görüşlərə malikdir. Lakin ənənəvi incəsənət əcdadların dəyişməz prinsip və əsaslarına, eləcə də İlahi mütləq üsuluna əsaslanır. Modern incəsənət isə sənətkarın zəka və təfəkkürü əsasında yenilik yaratmaq və dünya qurmasıdır.

İranda Qacar dövründən əvvəlki memarlıqla bağlı tədqiqat və axtarış apardıqda asanlıqla görmək olar ki, İran və islam mədəniyyəti və ənənələri

tarix boyu onun meydana gəlməsi və formalaşmasının əsas faktorlarındanıdır. İran memarları və sənətkarları da ecdadlarının adət-ənənələrinə arxalanaraq, öz incəsənət əsərlərini hazırlamış və bunları yaradarkən yad sivilizasiya və mədəniyyətlərdən ilham almaq ehtiyacı duymadan öz missiyalarını yerinə yetirməyə qadir idi. Bu proses və İran klassik memarlığında ənənələrə diqqət göstərilməsi elə əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, onlar arasında zahiri fərqlər olmasına baxmayaraq, vahid bir dünyagörüşü və fəlsəfəyə malikdir. Klassik İran incəsənəti Tanrının müqəddəs mahiyyətini təcəllietmə tendensiyası və dünyagörüşü ilə və varlığın gerçəklerini dərk etmək və intuitiv anlamaq üçün cisimdən ruha doğru olan bir istiqamətdə hərəkət edir. İranın Qacar dövründən əvvəlki klassik memarlıq sənəti Həzrət Haqqın bütün fəaliyyətlərdə olduğuna, hər şeyin, hətta ən yaradıcı faktorun belə, bu sənətdə Allahın müqəddəs mahiyyətini təcəlli etdiyinə və heç bir şeyin varlığın əşrafi olan insanla onu yaradanın arasında fasilə yaratmamalı və ayrılıq salmamalı olduğuna inanan bir sənətdir. Beləliklə, klassik İran incəsənəti səmavi bir incəsənətdir və özünün metafizik və fəvqəlbəşəri mənə və məfhumlarını bəyan etmək üçün abstrakt forma və naxışlardan bəhrələnir. Çünki islam sənətkarları və mütəfəkkirləri bu fikirdədirlər ki, Allahın mahiyyəti heç bir şeylə, hətta təbii dünya ilə belə müqayisə edilə bilməz. Təbiətdəki mövcud forma və şəkillərin Tanrının müqəddəs mahiyyətini bəyan etməyə qadir olmadığına inandıqlarından öz sənətlərində mənəvi ideya və anlayışlarını bəyan etmək üçün hətta təbii forma və elementlərdən də qaçırdılar.

Klassik İran memarlığının prinsip və əsaslarını qəbul etmək və onları davam etdirmək Qacarilərin hakimiyyəti dövründən əvvəl və Səfəvi, Əfşar və Zəndi sülalələrinin hakimiyyəti dövrlərində İran torpaqlarında incəsənət və memarlığın formalaşmasının ən əsas faktorlarındanıdır. Lakin Səfəvi dövründə başlanan Qərblə ticarət, siyasi və hərbi əlaqələrinin formalaşması və təxminən, bir əsrə yaxın hərə-mərclik və savadsızlıqdan sonra Əfşarlar və Zəndilərin hakimiyyəti dövründə ölkədə nisbi səbat və təhlükəsizliyin yaranması ilə Qacarlar hakimiyyəti dövründə bu əlaqələr daha da genişləndi. Bu da İranda modernizm və yad elementlərin getdikcə daha çox incəsənətə və memarlığa daxil olması üçün zəmin yaratdı.

Burada mühüm məsələ bundan ibarətdir: niyə İranın Qərblə geniş əlaqələrinin Səfəvilər hakimiyyəti dövründə başlamasına baxmayaraq, İranda qərbçilik tendensiyalarının Qacarlar dövründə özünün zirvəsinə çatdığına şahidi oluruq? Bəlkə cavab bundan ibarətdir ki, Səfəvi dövləti regionda güclü

və qüdrətli bir dövlət idi və İran varlı bir ölkə idi, zəngin resurslara malik idi, əhəlinin nisbi rifahı vardı. Müxtəlif İran malları Avropaya ixrac edilirdi. Bu baxımdan da Səfəvi dövləti Qərbə ehtiyac hiss etmirdi, bəlkə əksinə hesab edirdi ki, Avropa ölkələrinin İrana ehtiyacı var. Əslində də belə idi. Lakin Qacar dövləti belə iqtidara malik deyildi və hətta ölkənin idarə edilməsi işlərində də olduqca çox zəiflik göstərirdi. Belə ki, bu zəiflik İran toplumunda özünə inam hissinin zəifləməsinə və Qərb tendensiyalarının yaranmasına səbəb oldu. Fətəli şahın hakimiyyəti dövründə başlayan bu proses Nəsrəddin şahın hakimiyyəti dövründə özünün zirvəsinə çatdı və İrandakı həyat tərzinin bütün sahələrinə, xüsusilə də o dövrün incəsənət və memarlığına, öz təsirini göstərdi.

Ümumi bir baxışda Qacar dövrü memarlığı və şəhərsalmasında ənənəvi sistemin dəyişməsi və novatorluq və modernizmin formalaşmasına təsir göstərən çoxsaylı faktorları göstərmək olar:

- 1) Qacarlar sülaləsinin Osmanilər, Portuqaliyalılar, çar hökumətinin müasir və təchiz olunmuş ordusu və İngiltərə İmperiyasının dəniz qoşunları ilə olan müharibələrdəki çoxsaylı siyasi və hərbi məğlubiyyətləri Qacar şahlarının geriliklərini dərk edib anlamasına və dəyişiklik üçün motivlər əldə etməsinə səbəb oldu.
- 2) İranın yüksək məqamlı şəxslərinin Avropaya gediş-gəlişləri və İranın Avropa və dünyanın digər ölkələrində konsulluqlarının açılması;
- 3) köhnə yaşayış və istehsal strukturların dağılması və yeni iqtisadi, sosial sistemlərlə uyğunlaşma ehtiyacı və bunun özünün də memarlıq və şəhərsalmanın yeni əsaslarına ehtiyacı olması;
- 4) o dövrdə İranın münasib olmayan iqtisadi vəziyyəti və onun keçmiş mədəni irsin inkişaf edib çiçəklənmə bilməməsinə təsiri və nəticədə heç bir sorğu-sualsız Qərb memarlığı və şəhərsalmasının qəbul edilməsi;
- 5) memarların yeni yaranmış nəslə ənənəvi "usta-şagird" üslubunun əksinə olaraq, memarlıq elmini akademik olaraq Avropada öyrənmişdilər;
- 6) memarlıq təlimi vermək üçün İranda avropalı müəllimlərin olması, Qərb üslubunda tikililər tikmək üçün rus və erməni memarların fəaliyyət göstərməsi;
- 7) kalyaska, lokomotiv və avtomobil kimi yeni elementlərin ümumi və şəhər nəqliyyat sisteminə daxil olması və bunlar üçün münasib şərait yaratmaq üçün şəhərin qədim strukturunun dəyişilməsinə olan ehtiyac.

Ümumi baxışda görmək olar ki, Qacar dövrü memarlıq və incəsənəti qeyd

etdiyimiz səbəblərlə bağlı olaraq tədricən Avropa incəsənətinin təsiri altına düşür və o dövr şahlarının modernizmə meyli göstərməsinə səbəb olurdu. Bu dəyişiklik tədrici olsa da yeniləşmə və modernizm dövrünün təfəkkür və zövqünün onun strukturuna daxil olmasının dönüş nöqtəsidir. Belə ki, İran klassik memarlığının strukturu və əsas mahiyyəti Allahın müqəddəs mahiyyəti və səmavi məfhumların təcelli yeridir və bu memarlıq öz məfhumlarını bəyan etmək üçün abstrakt dili və təcridolmanı seçmişdir. Lakin Qacar dövrü memarlığı dünyəvi və maddi həyat tendensiyalı bir kimlik və ruha sahibdir. O öz forma və möhtəviyyəti ilə təcridolma və abstrakt formalardan uzaqlaşmaya doğru gedir və Qərbdən gəlmə element və formaların qəbul edilməsinə o qədər də müqavimət göstərmir.

Bu dövrdə qeyd etdiyimiz faktorlara əsasən, Qərb memarlığı modern memarlıq norması kimi təqlid edilməyə başladı. Bu təqlidin ölçüləri memarlıq və şəhərsalma elementlərinin geniş bir həcmi və Qərb memarlığının mövcud olduğu fəzaları əhatə edirdi. Belə ki, Qərb memarlığının çoxsaylı ideya və fəzaları, o cümlədən, meydanlar, küçələr, ictimai binalar, hündür və əzəmətli eyvanlar, sütunlar və sütun başları, senturilər, dəmir və ya sink dam örtükləri, binanın əsas istiqamətlərindəki giriş pilləkənləri, balkonlar, xarici fasadda və daxili memarlıqda geniş miqyaslı dekorasiyalar, geniş və panoramı olan pəncərələr, Qərb naxışları və rəngləri klassik İran memarlığına əlavə edildi.

Qacar dövründə memarlıqda baş verən dəyişikliklərin gedişi özündən əvvəlki dövrlərə nisbətən olduqca sürətli və kütləvi idi. Belə ki, Qacar sülaləsinin hakimiyyətinin sonunda İran memarlığının bir neçə minillik ömrü də sona çatdı və yeni memarlıq doğuldu. Buna görə də bu dövr memarlığını keçid memarlığı, açılış və qarışma memarlığı və İran və Qərb memarlığının qovuşması dövrü hesab edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəbadiyan, V. Nəsrədinin hakimiyyəti dövründə memarlıq. "Daneşgah" nəşriyyatı, 1-ci çap, 1383.
2. Zəmiran, M. Azad İslam Universiteti, doktorantlıq dövrü. Memarlıq qrupu dərsi, 1376.
3. Mənsurkiyani, N. Ənənə və modernizm. "Baxtəbə əndişə" rüblüyü, aban, 1379, № 8.
4. Omid Hüseyn. Ümid mədəniyyəti, modernizm. "Cavidan" nəşriyyatı, 1343.

5. Aşuri, D. Ənənə, modernizm və postmodern. Birinci dəftər. “Sərat” mədəniyyət müəssisəsi, 1-ci çap, 1375.
6. Descartes, René, Discours de la method, 1637, part IV.
7. Əlizadə B. Aristotel məntiqinin fəlsəfi əsaslarının tənqidi təhlili. “Məsəbə” rüblüyü, mehr, 1379, № 35.
8. Strayer, Joseph, The Mainstream of civilization
9. Husserl, Edmund. General Introduction to Pure Phenomenology, 1931.
10. Məhdəs, S. C. Qürur və parlayan mirvarinin farsca şərhli. Tehran Universiteti, 1366, 6-cı cild, səh. 148, 9864.
11. Rixteqəran, M. “Kətab məh honər” jurnalı, 1381, № 45 və 46.
12. Əhmədi, B. Zülmətin xatirəsi. Tehran. Mərkəzi nəşriyyat, 1376.
13. Mədədpur, M. Modern və müasir sekulyar fəlsəfələr. “Keyhane fərhəng” jurnalı, 1380, №
14. Zəmiran, M. İncəsənət və estetikə ətrafında fenomen axtarırları. “Kanon” nəşriyyatı, 1377.

Açar sözlər: ənənə, yenilikçilik, modernizm, memarlıq, Qacar dövrü.

Мехти Саадети Хамсе (Иран)

От традиций до модернизма и причины начала модернизма в архитектуре в периол династия Гаджар

Традиции - это обычаи, верования, правила поведения и обряды, которые дошли до нас как наследие наших предков и в течении истории определяли ценности, цели и поведение архаического общества. Новаторство или модернизм в отличие от традиций, означает стать новым, измениться, стать современным. История модернизма в Иране тесно связана периодом династии Гаджар. В этот период многочисленные причины привели подражанию западной архитектуры как форма современной архитектуры. И в итоге в конце управления династии Гаджар жизнь Иранской архитектуры, которая продолжалась тысячелетиями, закончилась и родилась новая архитектура.

Ключевые слова: традиция, возрождение, модернизм, архитектура, период государства Гаджаров.

Mehdi Saadati Khamse (Iran)

From Tradition to Modernity and the reasons for the start of Modernism in Qajar Architecture

Traditions as a legacy of ancestor's rituals, mores, beliefs and behaviors has determined the values, ideals and norms of traditional societies during the history. Modernity unlike the traditions means renewal and changing. History and birth of modernity in Iran is related to Qajar Period. In this period due to many reasons west architecture was imitated as the symbol of new architecture, so that, lifetime of Iranian Historical Architecture was Ended and a new architecture was born.

Keywords: Tradition, renewal, modernism, architecture, Qajar Period.

MÜNDƏRİCAT

Əliyeva Kübra	3
Qafqaz Albaniyası dövlətinin memarlıq və incəsənət abidələrinin araşdırılmasının perspektivləri	
Mobili Robert	11
Alban - udi xristian icmasının əsasında Azərbaycanda Alban kilsəsinin dirçəlişinin əsasları və perspektivləri	
Rzayev Şanar	24
Ellinizm dünyası və Qafqaz Albaniyası	
Əliyeva Rəhibə	34
Qafqaz Albaniyası memarlığının Abşeron qoruqlarında təzahürü	
Məmmədov Arif	45
Ağstafa rayonunun Alban dövrü xristian abidələri	
Hacıyev İnaş, Mursaquliyev Musa	55
“Keşikçi dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunda turizmin inkişaf perspektivləri	
Kasimi Sehranə	60
Qafqaz Albaniyasının tarixindən	
Ağayeva Leyla	65
Qafqaz Albaniyasının memarlığı dünən və bu gün	
Əliyev Elçin	69
Buzovna kəndinin dini tikililərində Alban memarlığının izləri	

Zeynalov Nəsim	74
Başqalın antik-orta əsr və Qafqaz Albaniyası tarixi xronologiyasında yeri	
Əmənzadə Rəyihə	79
Memarlıq abidələrinin bərpası probleminə dair	
Səlimova Aytan	83
Culfanın qəbir daşları	
Məmmədخان ova Lətifə	94
Şamaxı şəhərinin memarlıq irsi	
Cəlilova Ayişə	99
Şamaxı rayonunun xatirə tikililəri	
Gözdov Fəxrəddin	105
Gil-Gil çay istehkamlar kompleksi (müdafiə səddi)	
Qarabağlı Rizvan	113
Gədəbəy qalaları	
Mikayılova Mehriban	121
Ağ əhəngdaşı – Bakı binalarının başlıca dekorativ tərtibat vasitəsi və regional üslub daşıyıcısı kimi	
İsayeva Tamaşa	127
Tarixi memarlıq mühiti müasir memarlığın inkişafı kontekstində	
Sadəti Xanşə Mehdi	132
Ənənədən yeniliyə və Qacar dövründə memarlıqda modernizmin başlanması səbəbləri	

CONTENTS

Aliyeva Kubra	3
Perspective of the investigation of monuments of architecture and art of Caucasian Albania	
Mobili Robert	11
Basis and perspective of revival Albanian churches in Azerbaijan on the basis albanian-udi christian community	
Rzayev Shanar	24
The world of Hellenism and Caucasian Albania	
Aliyeva Rahiba	34
Manifestation of the architecture of Caucasian Albania in Apsheron reserves	
Mammadov Arif	45
The Christian monuments of Albanian period in Aghstafa Region	
Hajiyev Imash, Mursaguliyev Musa	55
The development prospects of tourism in the State Historical and Cultural Reserve “Keshikchidagh”	
Kasimi Sehrana	60
Caucasian Albania in the history of Azerbaijan	
Aghayeva Leyla	65
The architecture of Caucasian Albania yesterday and today	
Aliyev Elchin	69
Architectural traces of albanian architecture in the village of Buzovna	
Zeynalov Nasib	74
The place of Basqal in the ancient - medieval and historical chronology of Caucasian Albania period	

Amenzade Rayha	79
On the problem of restoration of architectural monuments	
Salimova Aytan	83
Memorial steles of Julfa	
Mammadkhanova Latifa	94
Architectural heritage of the town Shamakhy	
Jalilova Ayisha	99
Memorial erections of the Shemakha region	
Gozalov Fakhraddin	105
Gil-Gil Chay complex of citadel (defensive wall)	
Garabaghly Rizvan	113
Fortresses of Gadabay	
Mikayilova Mehriban	121
White limestone as the main means of decorative design and the carrier of regional style in the architecture of Baku	
Isayeva Tamasha	127
Historically architectural environment in the context of the development of modern architecture	
Saadati Khamse Mehdi	132
From Tradition to Modernity and the reasons for the start of Modernism in Qajar Architecture	

СОДЕРЖАНИЕ

Алиева Кюбра	3
Перспективы исследования памятников архитектуры и искусства государства Кавказская Албания	
Мобили Роберт	11
Основа и перспектива возрождения Албанской Церкви в Азербайджане на основе албано-удинской христианской общины	
Рзаев Шенер	24
Эллинистический мир и Кавказская Албания	
Алиева Рахиба	34
Отражение архитектуры Кавказской Албании в заповедниках Апшерона	
Мамедов Ариф	45
Христианские памятники Албанского периода Акстафинского района	
Гаджиев Имаш, Мурсакулиев Муса	55
Перспективы развития туризма в Государственном Историко-культурном Заповеднике «Кешикчидаг»	
Касими Сехрана	60
Из истории Кавказской Албании	
Агаева Лейла	65
Архитектура Кавказской Албании вчера и сегодня	
Алиев Эльчин	69
Архитектурные следы албанского зодчества в селении Бузовны	
Зейналов Насиб	74
Место селения Басгал в исторической хронологии древнего – средневековья и Кавказской Албании	

Амензаде Райха	79
К проблеме реставрации архитектурных памятников	
Салимова Айтан	83
Мемориальные стелы Джульфы	
Мамедханова Латифа	94
Архитектурное наследие города Шемаха	
Джалилова Айиша	99
Мемориальные сооружения Шемахинского района	
Гёзалов Фахраддин	105
Гил-Гилчайский укрепительный комплекс (оборонительная стена)	
Гарабаглы Ризван	113
Крепости Гедабека	
Микаилова Мехрибан	121
Белый камень – известняк как основное средство декоративного оформления и носитель регионального стиля в архитектуре Баку	
Исаева Тамаша	127
Исторически архитектурная среда в контексте развития современной архитектуры	
Саадети Хамсе Мехти	132
От традиций до модернизма и причины начала модернизма в архитектуре в период династии Гаджар	

